

На правах рукопису

Проф. Д-р Степан Томашівський

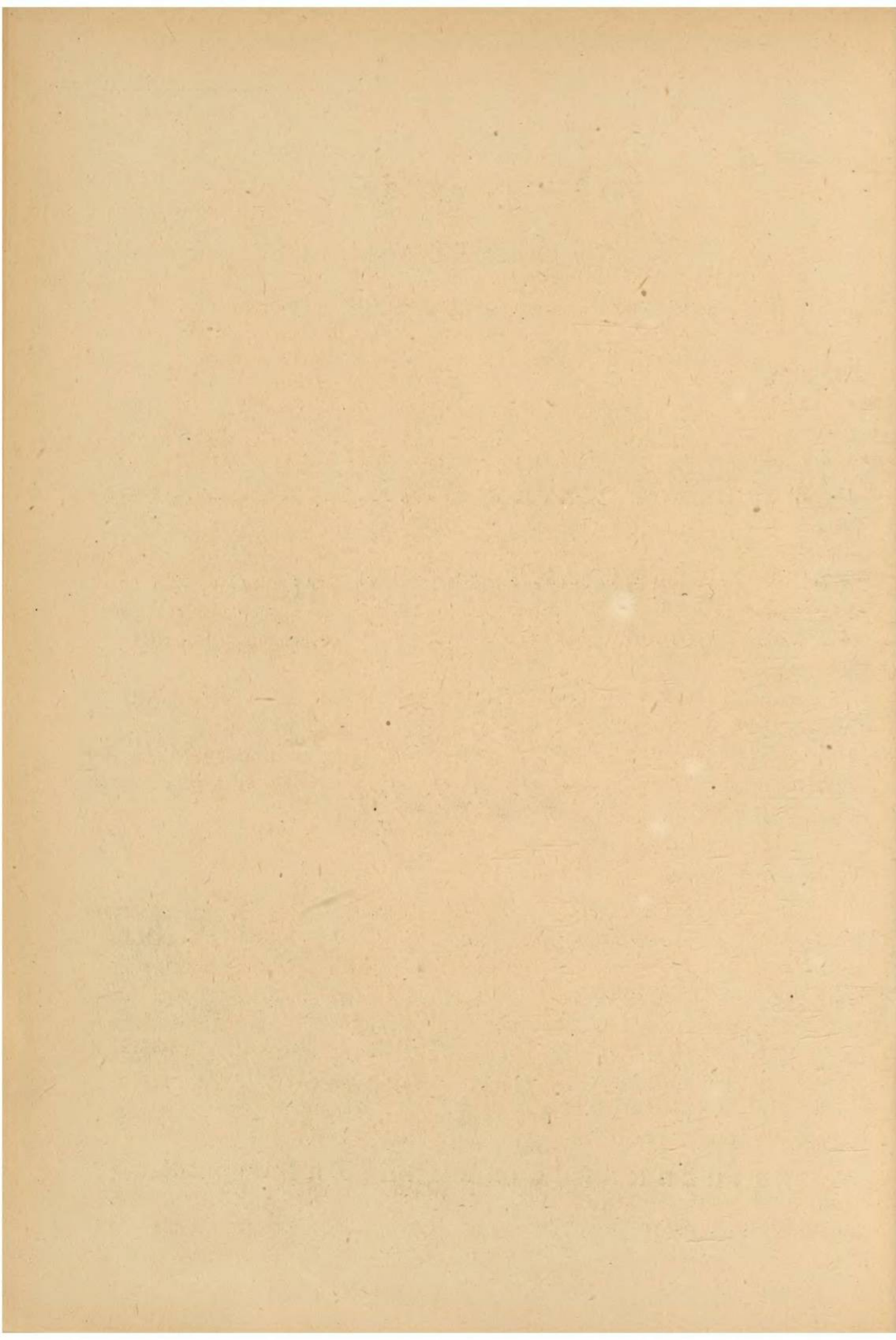
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СТАРИННІ І СЕРЕДНІ ВІКИ

67.

Український Вільний Університет

Мюнхен 1948

СТАРИННІ І СЕРЕДНІ ВІКИ

ВСТУП

Загальні основи української історії.

1. Предмет нарису.

Ціллю цієї книжки є дати короткий огляд політичного розвитку України. З цього означення випливає, що в основу нарису положена земля і її становище у політичній системі середньої і східної Європи. На цьому підкладі слідитимемо процес творення української народности та початок і розвиток української національно-політичної ідеї. Щоб образ вийшов простіший і ясніший, полишаємо тим разом на боці докладніший огляд господарського і культурного життя, маючи надію повернутися згодом і до тих сторінок української історії.

Заки почнемо розказувати про політичну долю України від найдавніших часів, зупинимось коротенько на загальних умовах політичного життя нашої землі, чи радше на тих головних чинниках, які рішали про напрям і форму історичного розвитку українського народу.

2. Земля.

Як буває це звичайно з іншими краями, у назву України можна вкласти неоднаковий зміст. Україна, як зображення історичне, не зовсім покривається з Україною в розумінні етнографічному, а ще менше з географічним її поняттям. Відношення між ними можемо уявити собі як три подібні, одначе нерівні площі, наложені на себе, що накривають одна одну тільки частинно: перша з них найменша, третя найбільша. Тільки в останньому, географічному розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття продовж усієї історії.

Простір цієї України обнімає поверх 1,000.000 кв. км. і має такі природні межі: з півночі Поліські болота, з заходу середні гори Карпати, з півдня устя р. Дунаю, Чорне море і го-

ри Кавказ. Отсі головні підвалини України сполучені відкритими межами: меншою між г.Карпатами і Поліськими болотами та більшою між останніми й г.Кавказом. Зрозуміло, що саме тут, від північного сходу найслабший бік України; виявилось це достатньо продовж її історії й сучасного життя. Основний пензь означеної України то край між рр.Дніпром, Прип'яттю, Сяном, Дністром і Чорним морем. Він має характер географічної одиниці а з морфологічного боку в'яжеться з середньо-німецькою верховиною. Взагалі при меріціональнім поділі Європи на три частини - західню, середню і східню - Україна припадає майже в цілості середній Європі; при поділі ж на дві половини - західню і східню - входить вона у склад східньої. З одного тільки погляду Україна виходить у значній частині поза середню Європу, а навіть в'яжеться тісно з центральною Азією, а це з ростино-географічного: на Україні кінчиться велика т.зв.Евразійська лугово-степова територія.

Планетарне положення України вирішене Ч о р н и м м о р е м , яке цим способом стає географічною, політичною і господарською основою цієї землі. Доля ж цього моря у всіх трьох напрямках - то передумова розвитку цілої України. Замкнутість Чорного моря і міжконтинентальне його положення були причиною зловіщої залежності його значення від тої сили, що володіла воротами його - Босфором і Гелеспонтом. Із цього для України були дуже некорисні наслідки: бо окрім долин Буга і Сяну, вона ціла, подібно як і велика частина середньої Європи, зв'язана своєю водною сіткою з Чорним морем і мусіла ділити його долю. Тому не диво, що згаданому вище закуткові на заході, який належить до балтійського стоцища, приходилось грати таку визначну роль в історії України. Це пояснює з другого боку обставину, чому історично-політичне і культурне життя українського народу не держалось постійно головної артерії української землі, а саме р.Дніпра. Ще менше судилося р.Дністрові; а вже рр.Бог, Донець і Кубань мають задля довговікової мертвоти Чорного моря, тільки дуже мале історичне значіння.

У згоді з пологою будовою і водною сіткою стоять кліматичні умови України. Майже в цілості належить вона до країв з 3-місячною зимою, одначе різниця в атмосферичних опадах втворила окремі смуги з типовими рослинними покривами:

лісову, лугову і степову, які тільки на заході в г. Карпатах і на сході в г. Кавказі йдуть рівнобіжно до рік, загалом же поперек їх. Докладно беручи, маємо дві лісові смуги [на самій півночі і самім півдні], дві лугові [південну і північну] та одну степову [приморську]. Отсі кліматично-рослині пояси були рівночасно ступенями історичного розвитку України; життя культурне і політичне йшло від лісу до степу та тільки XIX вік дав усім трьом смугам можливість взаємної конкуренції. Тепер майже вся українська територія - то край з виїмково корисними умовами для хліборобства [чорнозем], так, що всі інші галузі господарства уступають на дальший плян. Мореплавання, як форма господарського життя належить, у зв'язку з політичною долею степу і Чорного моря, до найновіших прояв.

Із великих земних багатств нинішньої України історичну роль грали тільки галицькі продукти: сіль та - частинно - залізо. Теперішні головні скарби української землі - галицька нафта, наддніпрянське залізо і донецьке вугілля - це тільки новочасні джерела багатства.

Характеристична прикмета господарського життя України в його історичному розвитку лежить у з а й м а н щ и н а х в напрямі південно-східньому, які вели до творення великих земельних посілостей, викликали живий переселенський рух та як реакцію проти цього закріпощення селян, даліше земельний і лісовий голод між ними та в результаті поставили земельне питання на чолі всіх громадських потреб сучасної доби. Тим самим пояснюється недостача міст - у західньо-європейському розумінні [окрім Києва і Львова всі інші більші міста - нові!] і своєрідного міського промислово-купецького елемента. Продовж пілої історії українець - пасічник і хлібороб, поза тим найчастіше вояк або дрібний ремісник.

3. Л ю д н і с т ь .

Українська етнографічна територія [яких 850.000 кв. км.] покривається в головнім з географічною, одначе частинно виходить поза неї, частинно уступає перед нею у глибину. На заході між рр. Бугом і Сяном покривається етнографічна межа з географічною; те ж саме можна сказати про гра-

ницю між рр. Бугом і Дніпром вздовж Прип'яті, натомість у г. Карпатах, почавши від р. Сяну коло Ярослава до р. Попраду і від нього по горішню р. Тису, переступає етнографічна територія поза географічну назверх. Від Роднянського провалу знов не доходить вона до географічних меж: долина р. Серету [дунайсько-го] дуже мало українська, долина р. Прута лише до загибу на південь [м. Липкани] зайнята українською людністю. Тільки столице Дністра почасти виключно, почасти сильно українське. По-до морського берега - то він, хоч загалом виявляє доволі сорокатиї племінний характер, все ж таки, окрім південного Криму, переважно український, від р. Дунаю по г. Кавказ. Навіть у Закавказзі, на просторі між Новоросійським і Батумом, етнічний характер берега сильно український, а численні інші племена творять лише малий відсоток населення. Цим способом Чорне море може в добрій половині зватися українським і з боку етнографічного.

Як географічна межа на сході, так сказати ~~б~~ розпливається, переходячи незаметно у простори Донщини, Поволжа і Підкавказзя, так само етнографічна лише в північній частині може бути названа тривкою і рівною - на просторі між рр. Дніпром і Доном; натомість на сході вона дуже хистка, в однім місці переходячи р. Дін до р. Хопера, а навіть по р. Волгу, у другім уступаючи під сам чорноморський беріг, то знов проскакуючи під каспійський. Це пояснюється тим, що колонізація східних окраїн - то добуток найновіших часів, де українці стрінулися з московською колонізацією.

Таким-робом сучасний етнографічний пеня України означається чотирикутником рік і моря: Дністер і Донець, Прип'ять-Десна-Сейм і Чорне море; в цім чотирикутнику живе яких 40 міл. людей. Із сусідніх племінних областей найдовшу межу з Україною має Московщина [від р. Десни по р. Манич]; даліше йде білоруська границя, якої політичне значення спаралізоване географічним характером р. Прип'яті; польська межа так само географічно відкрита, як і московська; даліше йдуть: словацька, мадярська, румунська, а вкінці татарська та кавказька. Замітно, що в початках української історії московська межа була дуже коротка, турсько-татарська дуже довга;

сьогодні навпаки - перша висунулася на саме чоло всіх національно-політичних питань України, друга стратила майже всяку політично-практичну вартість.

4. Р а с а .

Українці належать до середземноморської [білої] породи й під антропологічним оглядом виявляють із себе окремих, доволі одноцілий расовий тип, який різко відрізняється від сусідніх народів на півночі, заході і сході та який через мішаний тип румунів та болгар в'яжеться з південними слов'янами. З цієї причини українці зачисляються в антропології до т.зв. динарського [південно-слов'янського] або адрійського типу, якого характеристичні прикмети такі: високий ріст, темне волосся й очі, круглоголовість.

Очевидно, тут мова про панівний відносний український тип, тому, що серед українців подибуємо доволі представників сусідніх расових типів, не кажучи про племінні меншості, які попри свою національно-культурну чи язикову окремішність удержали часто також зверхні прикмети своєї раси [поляки, москалі, жиди, німці, румуни, татари і т.ін.]. Найзамітніша антропологічна проява в українській людності - то її расова відокремленість від сусідніх слов'янських народів: москалів, білорусинів і поляків, які стоять близько один одного. Звісно, на етнографічних межах український тип переходить незаметно у сусідні; біляві, нижчі ростом з подовгастою головою.

П о х о д ж е н н я української раси досі науково не в'яснене; зокрема не знаємо добре, наскільки близькість українців до південних слов'ян означає родове споріднення і коли так, то де була спільна праявність і яким шляхом наступило розселення з неї. Досі стоять побіч себе, чи радше проти себе, різні теорії про слов'янську праявність, шляхи і час розселення, між ними й така, що південні слов'яни вийшли з-над середнього Дніпра; теорія, яка без огляду на свою популярність в українській історіографії дуже мало правдоподібна. Більше даних промовляє за тим, що сусідство українців і південних слов'ян було на північній боці г. Карпат, недалеко якого був історичний резервуар української раси, а саме на пр. верхнім і середнім Дніс-

трі, гор.Прутї і Бузі, Стирі, Горині, Случі, Тетереві й Ірпені.

5. М о в а .

Коли з антропологічного боку українці стоять ближче південних слов'ян, а москалі, білоруси і поляки творять окрему споріднену групу, то щодо мови образ виходить інший. Нема сумніву, що мова українська, московська і білоруська творять окрему т. зв. східно-слов'янську групу, аналогічну до західно-слов'янської [поляки, чехи і словаки] та південно-слов'янської [словінці, серби, хорвати і болгари]. На око виходить суперечність із расовим розміщенням, одначе в дійсності воно не так. Поперед усього шляхи розвитку рас і мов дуже часто не годяться з собою, тільки перехрещуються; дальше, саме те язикове явище, яке тісно в'яжеться з расовістю, себто вимова звуків потверджує окремішність українців від москалів і білорусів. Бо хоч лексично група східно-слов'янська творила колись цілість, то фонетично відрізнялася українська мова вже від найдавніших часів, зближаючися з одного боку до чесько-словацької, з другого до південно слов'янської групи. До того нинішня східно-слов'янська група визначається головно близькою собі морфологією, бо щодо лексики сучасна українська мова виявляє тільки близькості з білоруською і польською, що існування східно-слов'янської язикової групи стало вже науковою фікцією. Зрештою ті спільності, які в цій групі й є, вишли очевидно з українського джерела.

6. У м о в и з а с е л е н н я У к р а ї н и .

Вище показаний образ племінного характеру України уложився щойно в новіших часах, себто у XVIII і XIX вв. До того часу Україна визначалася великою перемінністю племінних, расових, язикових і культурних відносин, як жадна інша країна в Європі. З усіх сторін світа, від найдавніших часів, напливали сюди різні племена, одначе мало якому вдалося удержатися постійно на Україні. З головних племен, які бачимо тут на порозі історичних відомостей про Україну - іранських, фініських і тракійських - не бачимо сьогодні майже і сліду; не могли вдержатися ні кельтійські ні германські поселенці; з безлічі турецьких і турсько-фініських народів, які спинялися то довгий,

то коротший час на Україні, зацілили тільки нужденні останки в Криму та прикаспійських степах; не вдержалися такі висококультурні народности, як греки й італійці: одному тільки українському племені, яке посувалося помалу з північного заходу, вдалося перетривати всі політичні й переселенські бурі та після тяжких зусиль і втрат здобути чорноморські береги й надати цілій Україні загалом одноцілий етнічний характер, уступивши тільки дещо з південно-західніх окраїн румунам, а з південно-східніх москалям.

Отсі етнічні перевороти в історії України в'яжуться тісно з кліматично-рослинними обставинами землі, з тим, що більша частина її обнята лугом і степом, тереном довгі віки неприсутнім інтензивній осілій культурі. Справді, мало який край має назву, яка своїм первісним поняттям висловлювала б так вірно тисячелітню історично-культурну долю його, як саме Україна — на межах культури і варварства.

Тому зрозуміла річ, що сцена історичного життя України була дуже непостійна. Поминаючи ті часи, коли все культурне життя зосереджувалося на берегах Чорного моря, бачимо на порозі політичної історії України [IX в.] українські племена згуртовані у лісовій смузі на просторі між г. Карпатами і рр. Прип'яттю, Сяном і Дніпром; головні пункти цієї території творять міста: Берестя, Перемишль, Коломия, Переяслав і Чернігів. У нутрі цієї площини лежать найстарші осередки політичного життя: Київ, Володимир і Галич; згодом оба останні злучилися у Львів, який побіч Києва вже в XIV в. творить головний центр національного розвитку України, ділячися або й чергуючися з Києвом.

Довгі віки українська людність не була в силі вийти на схід і південь із цих меж; надмір людности відпливав у південно-західному та північно-східньому напрямі; луг і степ були в незломному володінні кочовиків: печенігів, полсвців та татар. Шойно в міру упадку цих темних сил, особливо останньої, посувається українська людність, а з нею теж історична сцена щораз даліше на південний схід. Уже в добі української держави [1648-1775] у круговорот політичного життя входять такі місця, як Батурин, Гадяч, Полтава, Запоріжжя [Катеринослав-Олександрівське], Умань, Ярослав, Кам'янець, щоби в найновіших ча-

сах, у сучасній добі дійти до Харкова, Катеринодара, Одеси, Черновець, Сигота й Ужська.

Напря́м розселення цієї людности в історичних часах був із заходу на схід та з півночі на південь. Лише на окраїнах, в частинах, які виходять поза географічні межі напрям цієї колонізації був інший - західний і північний. Це було зв'язане, очевидно, з політичними обставинами, коли то в межах одної держави була облежена, а частенько й одинока можлива колонізація. Поселення української людности до рр. Нарви і Вепра зв'язане тісно з приналежністю середнього Буга до української держави; зв'язок Галичини із Польщею й Угорщиною довів до колонізації Карпат по рр. Попрад і Тису, натомість українська людність встигла лише в малій частині [Буковина] осісти в межах давнього молдавського воевідства. Колонізація степу і Криму почалася тільки при кінці XVIII в. і цим пояснюється не зовсім чистий племінний характер тих околиць. Українські оселі до рр. Дону і Кубані виникли тільки в зв'язку з приналежністю України до російської імперії.

7. К у л ь т у р н і ч и н н и к и .

Вище згадані колонізаційні перевороти показують наглядно, що Україна була визначним тереном культурної боротьби. Вже самі ф і з и ч н і у м о в и краю - поділ його на смуги: лісову, лугову і степову, з яких довгий час тільки перша надавалася під осіде життя - містили в собі джерело безупинної боротьби культури з варварством. Це останнє, займаючи середину краю, довгий час переважало культурні сили, які йшли з північного заходу і з полудня, доки полуднева не лягла цілком в руїнах, залишаючи першій весь тягар боротьби.

Ця північно-західна культурна область обіймала первісно тільки малий простір краю, який означений вище як найстарша сцена політичного розвитку України. Вона лежала осторонь історичних осередків культурного світа; зокрема українське море не могло бути використане для культурного розвитку, тому, що його відтинали орди кочовиків, з яких тільки хозари причинилися подекуди до культурного поступу, сполучаючи східніх слов'ян із західньо-азійськими культурними країнами; одначе зруйнування Хозарії Руссю зірвало й цей міст. З таких самих причин навіть

грецькі осади над Чорним морем не віддали українській землі такої прислуги, якої в інших обставинах можна було б сподіватися.

Прийняття християнства з Ц а р г о р о д у , майже одночасно з розвалом Хозарії й опануванням лугів та степів турецькими номадами, рішило про дальший культурний розвиток України, одначе й цей вплив візантійсько-сирійського християнства був підірваний у самих починах. Наперед нова культура йшла на Україну не в оригінальній візантійській формі, але в болгарській перерібці. До того в тій самім часі, по упадку Хозарії, турецькі номади ще більше залили луги і степи й перервали цей зв'язок. А коли Угорщина прийняла християнство з Риму, Україна була майже відрізана від постійної стичности з Балканами. А Візантія не виявляла інтересу в тім, щоб покласти кінець чорноморським номадам, противно користувалася ними радо для ослаблення сусідів. Ще менше можна було цього сподіватися опісля, коли по упадку Царгороду панами Чорного моря стали магометанські турки. Як хто й не думав би про культурну вартість візантійсько-сирійської церкви, годі заперечити, що поневолення її османами було катастрофою для руської церкви й тих народів, які до неї належали.

Культурний вплив Р и м у через західню й середню Європу був у X в. у нас ще дуже невеликий, в кожному разі слабший, як вплив Візантії. Від XI в. він кріпшав щораз більше, одначе приналежність України до візантійської церкви поклала таку тяжку перепону західнім впливам, що вони заходили до нас тільки в дуже обмеженій кількості й формі аж до кінця XVI в. лише у тих сферах, що були поза церквою, себто матеріяльній [техніка, оселі, будівлі, одяги і т.п.], менше в політичній, а найменше в духовій області. Цей факт побіч згаданого вище упадку східної церкви, був джерелом культурної відсталости українського народу до самих новіших часів та причиною, що України майже не торкнулися такі животворні думки й ідеї, як боротьба папства з цісарством, хрестоносні походи, відродження, реформація, які таке важне займають місце в історії римської Європи у сфері її ідейного і громадського життя. Натомість нігде не було стільки боротьби за зверхні культурні форми: обряд, календар, азбуку, слова, — як саме у вірних східної церкви.

Не диво отже, що на межах, де стикалися обидві типи християнської культури, східній постійно тратив терен і людей, однаково чи у церковній чи національній сфері життя. Це приводило до масового винародовлення вищих станів і до виїмкового становища консервативного селянства в національно-культурнім житті українського народу, який дуже рано стратив власну державну охорону. В таких обставинах життя мусіло йти до витворювання посереднього культурного типу. Релігійна основа для нього знайшлася вже у XII в., тобто церковна унія. Боротьба за неї грає дуже визначну роль в історії нашого культурного життя, яке у загальному висліді розвивається по середній лінії між Заходом і Сходом.

8. Дух української історії.

Як атоми мінералів серед загального хаосу укладаються якоюсь невидимою силою по означених правилах кристалографії, щоб дати певну своєрідну форму зціплення - так само у безлічі індивідуальних подій уважне око дослідника догляне поодинокі нитки, вздовж яких збираються ці події і витворюють своєрідний національний характер історичного розвитку народу. Беручи під увагу головні моменти історії України й остаточний вислід її 1918 р., приходимо до зрозуміння духа цієї історії або так званих провідних ідей її. Нема потреби підсувати їм трансцендентальні вартості; це тільки синтеза діяння цілої низки матеріяльних й ідеальних сил, до якої доходимо шляхом емпіричного наукового методу.

Оглядаючи історію України від її початків, можемо легко доглянути три провідні ідеї в її розвитку. Вони діють одночасно від найдавніших часів, одначе не з однаковою енергією у всіх моментах; раз перемагає один напрям, то знов інший. Перша ідея випливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою смугою нашої землі й має на меті, з одного боку охорону від степових хижаків, із другого здобування землі. Вона слідна однаково, коли культурне життя обмежалось до самого тільки чорноморського берега й коли осередок культурної енергії був на північному заході. Боротьба зі степом переходить різні фази. До XIV в.

вона, загалом беручи, дефензивна, опісля переважає офензива; у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом. Історична трагедія України в цьому, що цей великий перелім в історії східної Європи доконався вже після упадку державної самостійності України. У цій драматичній боротьбі бачимо два методи: воєнний і колонізаційний; перший був переважно уживаний в часах державного життя і виявив повну безуспішність своїх змагань; зойно підсилений масовою колонізацією, рішив остаточно довговікову боротьбу в користь культурного життя. В низовому козацтві маємо перехідний метод в отсій боротьбі.

Друга ідея української історії впливає із політично-культурної суперечності Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішності католицтва і православ'я; на них побудовані окремі культурні типи, західній - латинський і східній - візантійський, із окремими зверхніми формами [азбука, календар і т.ін.]. Політичний вислів цього контрасту маємо в національній боротьбі між народністю польською й українською. Боротьба цих двох народів виповняє цілі доби української історії, особливо після упадку державного життя. Довговікова приналежність України до Польської держави помагала щоправда відокремленню й індивідуалізації українського народу від інших східно-слов'янських племен, та з другого боку боротьба із польсько-католицькою асиміляцією розбуджувала і скріпляла культурні спільності зі Сходом. Синтеза в цім змаганню супротивних течій виявилася у витворенні окремого національно-культурного і політичного характеру українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

В основі третьої історичної ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною. Ця суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національної самосвідомости прийшла вона найпізніше зусіх, бо щотільки у XIX в., після переходу більшости українських земель під панування Московщини. Так пізно - тому, що вона лагодилася чималим засобом об'єднуючих сил, найбільше церковної організації. Бо злука з Московщиною викликала противні течії, як це було в Польщі. Політичне об'єднання вело за собою й націо-

нально-культурне, натомість боротьба з цим останнім пособляла остаточному відокремленню від Московщини і зруйнуванню т.зв. загально-руського національного типу.

Степ, Польща, Московщина - це трикутник історично-політичного розвитку України; та вартість його не тільки історична, а й сучасна та ще мабуть на довшу мету у будуччині. Тільки що характер першого доволі змінений: українцям залишається уже лише велике завдання мирної асиміляції тих елементів, що в різних часах встигли в більшій або меншій мірі здобути свою пайку на українських землях.

9. Історичне мірило вартости.

У розумінні вище згаданих провідних ідей лежить і відкриття мірила вартости в українській історії. Все те, що йшло по лінії цих ідей - було позитивне, творче, корисне; все супротивне - негативне, деструктивне і шкідливе. Здобування землі, відокремлення від "руськості", витворення окремої національно-культурної індивідуальности і здобуття політичної самостійности - це орієнтаційні пункти для історика у розміщенні світла й тіні на його малюнку. Без того читач блукає по пущі.

А. ЧОРНОМОРСЬКІ ВІКИ

І. ГРЕЦЬКО - ІРАНСЬКА ДОБА

---

10. Історична роля Чорного моря.

Перші відомості про політичне життя на українських землях, як на об'єкті історичного розвитку Європи, маємо з початку VI в. до Хр.; перші ж почини політичного життя українського народу, як суб'єкту історичного процесу, походять щойно із середини IX в. по Хр. Цей величезний, майже 14-віковий простір часу - який із етнополітичного становища можна б назвати передісторичним, а з геополітичного пункту погляду першим актом в історії північних стоків Чорного моря - виявляє з себе пряму протилежність всьому тому процесові на Україні, який ми звичайно розуміємо під назвою тисячолітньої історії українського народу. Цей найдав-

ніший період історії України зовемо чорноморським, тому, що Чорне море творить підставу тодішнього політичного і культурного життя і що відомості про це останнє нерозривно зв'язані із звістками про народи й держави кругом цього моря.

Занавіса історичної темряви на українських землях почала підніматися вперше від південних країн, від чорноморських берегів, себто з боку, який був найближче великим культурним огнищем старинного світу: Мезопотамії, Сирії, Єгипту і Греції. Відслонивши наперед цю підставу українських земель, історична занавіса підходить пиняво щораз вище, виводячи на сцену простори положені щораз даліше на півночі, доки й північні країни не появляються у світлі історичного пізнання. Та разом із цим моментом, коли вся Україна попала у круговорот всесвітніх подій, dokonується основна переміна історичного амфітеатру. Глядач не дивиться більше на сцену з боку Чорного моря, тільки зі становища західної й середньої Європи: починається новий акт драми, а сцена у ньому відкривається і поширюється в напрямі протилежнім до першого - з північного заходу до південного сходу - доки не обняла тих частин України, які почали були виринати перед 24 віками, себто північних берегів Чорного моря.

Цей поворот історії до власного джерела - дуже знаменна риса в дотеперішнім розвитку України. Він виявляє, що історія України тісно зв'язана з політичною історією Чорного моря. Вривуючися глибоко в континент Евразії та розділюючи колись найкультурніші краї на півдні від найбільше відсталих на півночі, стало воно вже дуже рано посередником цивілізації й основою політичного розвитку європейського Сходу. Поширення т. зв. передмикенської культури на Україні [окремого типу крапеної посуду] вказує, що цей зв'язок із Чорним морем був уже довго до перших історичних звісток про Україну. Сьогодні воно також творить культурну межу, одначе ролі північних чорноморських країв та південних перемінені: шлях, яким поступає новочасна культура, веде з півночі й заходу на південь і схід. В цім новім історичнім характері виступав Чорне море щойно на наших очах, кладучи нову основу під новий культурний і політичний розвиток України.

Повертаючи у часи української політичної передісторії, треба згори зазначити, що цілий образ її не має прикмет органічнос-

ти: одна доба наступає по одній, не як поступневі розвоєві форми політичного й господарського життя, тільки як результат ділання зверхніх механічних і випадкових сил. Подібний характер має вже й образ племінних відносин тієї доби: з-поміж великого числа різних народів і народців, яких бачимо в тому часі на Україні, тільки один витривав всю добу від початку, та навіть пережив її - а були ним греки.

11. Грецькі оселі на Чорномор'ї.

Здовж українського берега Чорного моря, зокрема на Криму, званім тоді Таврією, бачимо цілу низку грецьких осад, що поставили далеко ранше від перших історичних вісток про Україну, як продовження і довершення понтійської колонізації греків. Історія переказала нам доволі імен таких приморських ластів'яних гнізд, одначе більшість їх - це лише назви без змісту. Тільки не багато колоній відіграло визначнішу роль в політичній чи культурній історії Чорного моря; пощастило лише тим, що мали кращі умови господарського життя та легшу природну оброєність.

Найважливі з тих грецьких осад були: Т и р а с |Офіюсса| над гирлом Дністра, де сьогодні Білгород |Акерман|; О л ь в і я над гирлом Богу, недалеко сьогоднішнього Миколаєва; Х е р с о н е з т. зв. таврійський |староруський Корсунь|, побіч теперішнього Севастополя; Ф е о д о с і я |за татарських часів Каффа|; П а н т и к а п е й або кимерийський Боспор, на місці, де сучасна Керч; Т а н а і с над гирлом Дону, оподалік нинішнього Ростова; Ф а н а г о р і я |староруський Тмуторокань| напроти Пантикапея, над гирлом Кубані. Тільки один Херсон мав людність дорійського походження |з малоазійської Мегари|; в усіх інших були іонці, переважно з Мілету. Початки цих колоній мало звісні; зорганізувалися вони мабуть не ранше як у VII в. до Хр. |Ольвія мала бути заложена 645 р.|, одначе вже передтим уся чорноморська торгівля була в грецьких руках.

Торгівля була підставою існування всіх тих осад, зокрема посередництво в обміні сирих плодів України і продуктів тодішнього культурного світу. Українські краї доставляли: худобу, невідьників, мід, віск, рибу, шкіру, вовну та хліб; натомість

одержували: вино, оливу, матерії, вироби металеві, глиняні та всякого роду прикраси. Найбільший розквіт торгівлі і зв'язаної з нею матеріальної культури припадає на V. і IV. вв. доХр. Не менше від цього доцільного господарського посередництва було автоматичне посередництво культурне, що сягало далі у глибину варварських країн, де заходив грецький купець, не кажучи вже про грецьку політичну владу, яка тільки на Таврії сягала поза мури міста.

Взагалі політична роль цих грецьких осад була невелика і змінлива. Грецькі осадники принесли сюди з собою й нахил до грецького партикуляризму, змагання, щоб кожне місто мало свою державну суверенність та по можності демократичний республіканський лад. Цьому національному духові дякує матірня Греція за своє виїмкове щастя в історії, однак тут на берегах Чорного моря, на окраїнах культурного світу у сусідстві степових воїньких і розбитацьких кочовиків, які гляділи з варварською жадобою на багатства грецьких міст, цей дух згори засудив осадників на політичне лихоліття.

В таких обставинах годі було чорноморським грекам творити одноцільну і тривку державну будівлю. По моєнтах розквіту й багатства наступили часи чужих наїздів, руйнування, тяжких оплат або й довшого панування варварів та племінного перемішання. Складати політичні союзи [федерації], як було у звичаю в матірнім краю, тут було важко з географічних причин. Один тільки Пантикапей умів з'єдинити приозівські колонії в політичний союз, який по своїй формі став подекуди одноцільною державою [напів монархічна влада] та міг поширити свою владу майже на цілий Крим. Однак і його сили були за малі, щоб удержати повну незалежність, тому в тих чорноморських осадах витворилося почуття політичної солідарності з дальшим культурним світом і вони радо піддавалися протекції сильніших, мілітарних держав, вимовляючи собі широкую внутрішню автономію. У таких відносинах були грецькі осадники до Перської держави і похід Дарія на Скітію [513] лежав не тільки в інтересі самої перської імперії, а й чорноморських осад на Україні. Опісля, по світлих перемогах європейських греків над персами [495-465] цю протекційну роль над Чорним морем грав атенський морський союз [479-404, 378-357], коли то для грецьких осад на Україні настав зо-

лотий вік. Упадок Атен піддав чорноморські колонії під зверхність македонської держави |359-197|, однак попередній добробут не повернувся уже більше ніколи.

На переломі I. і II.в. до Хр. увійшли наші грецькі осади у ближчий політичний зв'язок із Понтійською державою на південнім березі Чорного моря, яка витворилася була на руїнах світової імперії Олександра Великого. Королеві М і т р и д а т о в і V. |112-63| вдалося злучити у своїх руках не тільки переважну частину Малої Азії, а й опанувати Таврійський півострів, куди херзонезці покликали були його на підмогу проти скитів. Розбивши їх, заложив він Б о с п о р с ь к е царство і почав заходи, щоб опанувати всі береги Чорного моря навколо і зробити з них один грецький політичний союз під проводом понтійських королів. Але ці імперіялістичні замисли Мітридата привели до зудару з Римом, який уже мав свою провінцію в Малій Азії |129| і свої впливи розтягнув до самої Візантії. У двох війнах |87-84, 74-63| римляни побили Мітридата так, що він найшов захист тільки у своєму Боспорському царстві. Тут він, серед приготувань до великого походу суходолом через Україну і здовж Дунаю на Італію, попав у конфлікт із сином Ф а р н а к о м і сам відобрав собі життя. Потім Фарнак признав зверхність Риму й удержав кимерійський Боспор у своїх руках. Та коли він згодом підняв наново бальківські пляни щодо чорноморської імперії, стратив у війні з Ю л і є м П е з а р о м |47| державу й життя. Боспорське королівство було опісля послухним і безсильним клієнтом Риму, однак удержало повну внутрішню автономію.

За Таврією і всі інші грецькі осади на Україні признали над собою римську протекцію, яка обняла вже весь грецький Схід. З Візантії обіймав Рим двома раменами чорноморські береги, з чим у парі ішло посунення державної границі на заході по Дунай, на сході по Кавказ. Потреба панувати над північним берегом Чорного моря й охороняти тамешні грецькі осади була одною з рішачих мотивів задунайської політики римського імператора Т р а я н а . Саме тоді західньо-українські грецькі осади, як Тирас та Ольвія терпіли багато від варварських нападів. Опісля вони й держалися тільки охороною утвореної Траян-ом |106 по Хр.| провінції Д а к і і , дарма, що адміністра-

тивно належали вони до задунайської провінції Мезії. Доля Дакії була й долею західніх осад. Після неї не чуємо нічого про них; вони лягли в руїнах.

Краще пощастило таврійським осадам, природою ліпше захищеним від руїнного впливу степу. Окрім Танаїсу, всі головні осад перетривали не лише постійний натиск степовиків, а й велику степову хуртовину т.зв. рух народів IV-IX вв. шукаючи захисту у східньо-римській імперії, яка одначе не була в силі охоронити їх від завоювання варварськими державами з півночі.

Довговікове існування грецьких осад мало безпосередній сильний вплив на найближчі частини тубільної людности. Стоячи у близьких щоденних зносинах із греками переняла вона багато здобутків їх матеріальної культури, в часті й мову, проникала й у самі міста й мішалася фізично. В наслідок цього витворився окремий тип культурних варварів т.зв. мішаних греків. Ця верства була природним посередником між греками та глибиною краю. Ця мішана смуга була неглибока і несущільна, одначе протягалася вздовж цілого берега. Політичної ролі ця людність не відіграла, хіба що талановитіші одиниці з-поміж неї погречилися і часом доходили до визначних становищ у самих містах.

12. Скити й сармати.

На північ від грецьких осад жила головна людність тодішньої України - звідна під назвою скитів і сарматів. Скити були люди іранської породи, які появилися на Україні десь у VII в. і заволоділи нею політично. Ділилися вони на ряд племен, які ріжнилися між собою головню ступенем культури; одні віддавалися хліборобству, інші кочували по степах. Політично творили вони рід федерації. Головна влада належала до т.зв. царських скитів, кочовиків; вони витворили державну організацію з королівською владою (у інших переважав тип родової аристократії) та запанували над іншими скитськими і нескитськими племенами, залишаючи їм одначе внутрішню самоуправу.

Ці царські скити займали степи між Доном і Дніпром, та їх влада розтягалася по долишній Дунай. Як далеко сягала ця скитська держава на півночі, годі певно сказати; та мабуть вона ледви була менша, як степова й лугова смуга України, цебо весь про-

стір під Київ. Цим способом назви Скитія й Україна в географічній розумінню доволі близькі собі.

Як звичайно у всіх кочових племен, наїзди на сусідні краї були одною з основ політичного і господарського життя скитів. Вони воювали радо і грабили грецькі осади, купецькі каравани, ходили в походи на Балкани, у Малу Азію, на Каспійське море і т.п. Це родило безнастанні конфлікти з культурними державами і викликало змагання у цих останніх завоювати Скитію, щоб покласти кінець наїздам. Цей мотив був основою походу Дарія |513|, що його описав Геродот. Його опис творить перший писаний листок історії України. Похід Дарія - тобто перша історична спроба завоювати Україну й опанувати північний беріг Чорного моря - не повівся. Перси не спромоглися на завойовання Тракії, але й скити після того перестали наїздити Малу Азію.

Після у IV.в. приходило до конфлікту між скитами й Македонською державою та т.зв. діядохами. Це було в часі найбільшого культурного розвитку скитів, коли у них і у грецьких осадників проявлялася часом деяка спільність політичних інтересів супроти македонського імперіялізму.

Вікове сусідство з греками й іншими розвиненими народами не могло не вплинути на культурне життя скитів, які з елементів принесених з іранської прабабківщини, перебраних від чорноморських греків та знайдених на місці, зуміли створити окремий культурний тип т.зв. скитський, що довгі віки надавав Україні своєрідний характер; вона розтягалася мабуть і поза межі політичного володіння скитів - у лісову полосу. В південних частинах ця скитська культура підпала щораз більше під грецький вплив і до розквіту доходить у IV.в. над долішнім Дністром.

Проте, політичне становище скитів падало щораз більше, зазнаючи ударів з трьох боків, від сходу з боку споріднених із скитами сарматів і аланів, від заходу з боку племен тракійських і кельтійських, з півночі германських. Вкінці Скитська держава обмежилася до степових частин Криму, де поклав їй кінець звісний нам понтійський король Мітридат. Місце скитів зайняли сарматські й аланські племена іранської породи, однак вони не здобули ніколи того політичного й культурного становища в історії, яке досі мали скити. Від I.в. до Хр. назва

Скитія чергується з назвою Сарматія; далі ця остання переважає у римських пам'ятках та удержується [навіть у поширеній на всю східню Європу формі] довгі віки, почасти й до нинішніх часів. Ім'я Скитія було знов ще довгий час в уживанні у греків на означення різних племен України, та вкінці загально прикладено його до кримських татар. Подібну метаморфозу перейшло й аланське ім'я **р о к с о л а н и**, яке згодом прикладувано до Русі.

Які племена жили у північному сусідстві скитів і сарматів, не знаємо добре; імена, які переказали нам грецькі письменники Неври, будини, меланхлайни і т.п. не говорять нам ані того, якої вони були породи, ані де були їх оселі. Зокрема не можемо знати, чи в безпосереднім сусідстві скитів жили слов'яни, чи [більше імовірно] фіни.

На заході на Підкарпаттю межували скити з тракійськими племенами гетів і даків. Тут були теж проби утворення більшої держави, однаково небезпечної як скитам-сарматам так і грекам і римлянам, а були це держави: **Б о й р е б і с т а** [60-50 до Хр.] і **Д е к е б а л а** [89-106 по Хр.]; та римляни поклали їм кінець, завоювавши східні Карпати й утворивши з нинішнього Сербського міста й Румунії провінцію Дакію, яка доходячи до Дністра укріпила близько на два віки [106-275] зверхність Риму над Чорним морем.

ІІ. У К Р А І Н А В Ч А С Т І Р У Х У Н А Р О Д І В .

13. Г о т и .

Після 9-вікового побуту на українських степах прийшов несподіваний і скорий кінець іранським племенам, у наслідок появи на Україні германських готів.

Прабатьківщиною їх була Скандинавія; однак вже в I.в. до Хр. бачимо їх по цім боці Балтійського моря над р. Вислою, мабуть як володарів тамошньої людности. Коли римські укріплення лінії Райну і Дунаю поставило гать германському переселенню на захід і південь, [як це було досі], еміграційна хвиля герман почала йти в напрямі найслабшого опору. Таким робом готи рушили разом

із іншими дрібнішими германськими племенами в південно-східнім напрямі, з долини рр. Висли і Німана у сточища Дністра і Дніпра, завойовуючи по дорозі різні племена. Коло 200, р. появляються вони над самим Чорним морем, зайнявши весь скитсько-сарматський простір між Доном і Дунаєм. Опір слабо організованих сарматських племен упав відразу; останки іранців, наскільки не піддалися й не асимілювалися, витиснені були за Дін у Підкавказзя, де були знані ще довгий час під назвою аланів |пізніших я с с і в тепер о с е т и н|. Політично були готи зразу одноцільні, згодом зв'язки стали слабші і між ними дійшло до політично-племінного відокремлення східних і західних готів |остготів і вестготів|.

З нових осель роблять готи походи на простори римської держави, у глибину Балканського півострова, навіть у Малу Азію, так, що римляни не лише мусіли відкуплятися, а й мусіли пожертвувати дакійською провінцією |275|. Цю зайняли західні готи, які тим способом перейшли у карпатську лісову смугу. Це відбилося на їх другій назві тервінги, коли натомість східні понад Дніпром називалися гревтінгами |імена близькі нашим: деревлянам і полянам|. Підчас, коли західні готи творили тільки вільний федеративний союз і проби у них утворити сентралізовану королівську владу не принесли більших успіхів, витворили й удержали східні готи одноцільну монархічну державу, якої основою стали Дніпро і Дністер.

Остготська держава перевищила все, що досі іранці створили були на українських землях. Вже з появою готів на Україні дісталася ціла степова і лугова смуга під їх владу; згодом їх вплив почав розтягатися й на лісові околиці, куди вели зв'язки готів з їх давнішою батьківщиною. В середині IV в. опинилися під більшим або меншим впливом остготів усі племена між Чорним і Балтійським морем. Сталося це завдяки завоюванням короля Ерманаариха |350-375|. Очевидна річ, що політична залежність земель на далекій півночі маліла з віддаленням, ставала більше формальною, та мабуть таки цій саме Остготській державі треба приписати промощення великого водяного шляху межі Балтійським і Чорним морем, славної опісля "дороги варягів у Грецію", ріками Дніпром, Двиною й Волховою, яка відіграла 500 літ піз-

ніше таку велику роль в історії східної Європи. Маємо всяку підставу догадуватися, що на ці часи припадав також початок зросту Києва як торговельного осередка.

В межах готських володінь почався живий рух переселення, головно слов'янських племен, які з верхів'я рр. Одри-Лаби-Морави Висли посунулися на схід і північ, саме здовж чорноморсько-балтійського вододілу. Разом із цим одержала тепер греко-скитська культура, яку застали готи на Україні, нові елементи, германсько-слов'янські; почав вироблятися новий культурний тип, тим легше, що готи, як германи взагалі, показалися легко приступними християнству [переклад біблії на готську мову у IV. в.]. Одним словом - якби так Остготська держава, якої контури зарисувалися були в IV. в., була удержалася довший час, була б мабуть східна Європа взагалі, та Україна зокрема, дістала зовсім інший племінно-культурний вигляд та слідом за цим історія Європи була б пішла цілком іншим шляхом. Та початий процес насильно перервався гунською хуртовиною.

14. Монгольські племена.

Г у н и , плем'я монгольського походження, вийшли колись із глибин Монголії, кочували довший час над долиною Волгою та 372. р. зірвалися на захід, до походу, одного з найстрашніших, які знає історія. Наперед підбили іранських аланів та далі кинулися на остготів. Під їх натиском упала Ерманарихова держава [він сам скінчив самовбивством 375]; одна частина готів подалася на захід, друга піддалася гунам, задержуючи навіть окрему політичну організацію в межах нової держави. Гунська імперія розтяглася від г. Уралу, зразу по нинішній Дунай, а згодом у глибину західної Європи. Разом із цим пересунувся й осередок імперії з-над Дніпра на середній Дунай у нинішній Угорщині. Переважна частина остготів пішла за головною ордою гунів на захід, останки заціліли ще довший час на українських землях на півночі між лісами й на півдні у Криму.

Таким способом після грецько-іранської та германської доби прийшла на Україну нова, монгольська, часи панування азійських кочовиків турецької або турсько-фінської породи. Ця доба

тривала майже 500 літ. Ті часи треба назвати пропашими в історії України і східної Європи. Вони знищили дотеперішні початки громадської організації, віками вироблену культуру і завернули край у стан первісного варварства.

Гунська світова держава почалася над Дніпром і тут найпла свій кінець. До найвищої могутності доходить за А т и л и [444-453], який завдяки своїй визначній індивідуальності, при допомогі германських і слов'янських дружин, міг удержати державу, що сягала від Волги по Райн. Катастрофа гунів на К а т а л о н с ь к и х п о л я х [у нин. Франції, 451] захитала великою імперією, а ненадійна смерть Атили привела до скорого розпаду його політичного твору. Над Дунаєм потворилися германські держави з племен покорених передтим гунами; останки цих уступали на Україну, однак і ці пропали незабаром серед нових хвиль азійських кочовиків.

А в а р и - о б р и були також турецьким плем'ям. На межах Європи появилися вони вже в середині V. в. і посувалися на захід через Україну. У круг європейської політики входять вони щойно в серед. VI. в., наймачись візантіяцям на службу проти їхніх ворогів. За намовою цих вмішалися вони у спори між германами середньої Європи і заволоділи середнім Дунаєм [568]. Тут оснували вони, слідом за гунами, велику розбишацьку державу, яка показала несподівану тривкість, бо була майже до самого кінця VIII. в., доки їй не поклав кінець франконський король К а р л о В е л и к и й [797]. До того часу були авари пострахом Європи; зокрема гнобили вони слов'янські племена середньої Європи і цим спонукували їх до переселення громадно поза межі аварської власти, яка сягала дуже далеко: на сході по Дністер, на півдні по Дунай, на півночі по г. Судети й поза Карпати.

На сході Аварської держави, між Дністром і Дніпром умістилася була споріднена з аварами б о л г а р с ь к а орда, що вийшла була з болгарських осель над середньою Волгою [столицею їх був Болгар коло теперішньої Казані]. Звідци перейшли вони [коло 680] за Дунай, підбили тамошніх слов'ян і дали початок болгарській державі, приймаючи скоро слов'янську мову, задержуючи тільки первісного духа, виробленого на старих кочовищах.

Тимчасом над р. Волгою х о з а р и утворили нову державу.

З переходом болгар за Дунай посунули вони свої володіння на захід поза Дніпро; східня їх границя сягала по р. Яік |Урал|, північна по середній біг рр. Волги і Ками, полуднева по Кавказ і Крим. Цей останній дістався під хозарську зверхність навіть із грецькими осадами, та згодом вони знов належали до Візантії. Головний політичний осередок цієї держави був при гирлі Волги, а саме м. **І т и л ь**; другий осередок над Доном - м. **С а р - к е л** |Біла Вежа|; третій - м. **С е м е н д е р** над Каспійським морем.

Хозари і їх держава належать до найоригінальніших історичних прояв. Це громада мішана під кожним оглядом, расово, язиково, культурно-релігійно і навіть політично. Ця мішанина не була т.ск. хемічна, лиш у значній частині механічна: де побіч жили окремі породи, мови, віри і т.п. Стоячи у живих зносинах із західньою Азією, підпали хозари під сильний вплив арабсько-перської культури і стали після готів першим племенем у цій частині Європи, яке двигнулося на певний ступінь культури і якого держава не мала на меті самого тільки грабування сусідніх земель. Не то осіле, не то номадне було життя хозарів, та сподучаючи передню, закавказьку і закаспійську Азію, східню і середню Європу, з осередком тодішнього культурного світа - Паргородом, розвинули вони високо міжнародню торгівлю, в якій переднє місце займав невільнийний товар, доставляний головню з лісових околиць на стоках Дніпра і Волги.

Та при тому годі заперечити одну важну історичну заслугу Хозарської держави. Вона станула попереk великого шляху, яким здавна котилися на Україну хижі номади і після аварів спинила на якийсь час дальшу їх течію. Видержуючи перші удари, старалася не перепускати їх поза лінію Волги. Одначе не все те вдавалося їй у повній мірі. Так напр. під кінець IX. в. продерлася орда у **г р і в** і перейшла попереk України над Дунай |896|, де дала початок нинішній Угорщині. За уграми вдерлася й **п е ч е н і з ь к а** орда, яка поселилася над Дніпром і залишилася на довший час у чорноморських степах. Тоді й Хозарська держава, ослаблена ще й печенігами із заходу, почала хилитися до упадку, поки не лягла в руїнах під ударом нової політичної сили, що выросла над Дніпром, а саме під ударом Русі |967|. Хозари згадують-

ся ще довгий час у чорноморських і прикарпатських краях, однак не здобувають уже більше важнішого політичного значення.

Роля азійських кочовиків турецького походження в історії України не закінчилася розвалом Хозарської держави; навпаки, тепер появляються на українських степах щораз то нові орди, з якими приходить новий [під політичним оглядом] людности - слов'янській - видержати дев'ятнадцятирічну боротьбу, не то вже за володіння безлісною частиною України, а за саме існування і культурний дорібок. Ця невимовно тяжка і повна страт боротьба велася з дуже черемінним щастям та остаточно таки вдалося видерти степовому розбишадству всю землю по самі береги Чорного моря. Поминаючи малі орди, як торків або узів [сер. XI. в.] та чорних клобуків [XII-XIII вв.] важну роль відіграли тут орди: печенігів [900-1034], половців або куманів [1052-1238], та особливо татар [1223-1783]. Характеристика їх та огляд боротьби з ними входить у програму дальших частин цього нариса.

Б. ВАРЯГО-РУСЬКА ДОБА

III. ПОЧАТКИ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

15. Слов'яни на Україні.

Як бачимо із повищого огляду, всі дотеперішні державно-політичні твори і заходи на українських землях виходили від різних племен арійської і монгольської породи, племен, із яких сьогодні не стало і сліду; натомість протягом цієї 1 1/2 тисячки літ не бачимо на історичній сцені того слов'янського племені, якого нащадки сьогодні творять головну масу людности України, себто предків українського народу.

Про слов'янські племена взагалі не чуємо довгий час зовсім нічого; щойно в VI. в. появляються у грецьких і римських письменників щораз частіше звістки про них як про учасників тодішніх політичних подій у сусідстві Візантії. Однак ці звістки були

того роду, що не знаємо гаразд, з якого боку приходили нові племена і до якої належали групи.

Як питання про арійську прабатьківщину взагалі все ще дуже неясне, так мало що більше знаємо про первісні оселі слов'ян [див. § 4.]. Коли за пункт виходу взяти початки готського переходу на Україну, цебто около 200.р. по Хр., то слов'янські оселі мусіли тоді доходити до Прип'яті, де зустрілися з литовськими і фінськими племенами. В часі панування готів мали слов'яни змогу посуватися далі на схід і північ по великим воднім шляху. Цей рух продовжувався за гунських, особливо за аварських часів, коли то західні слов'яни вперше виступають як творці держав, а східні і південні здобувають великі простори дорогою більш-менш мирної колонізації. Поселяються вони загалом по річних системах, які цим способом при витворенні племінних індивідуальностей між слов'янами стали фізичною основою окремішностей.

У IX.в. бачимо у східній Європі такі слов'янські племена: над Сяном і гор.Дністром х о р в а т і в [?], над гор.Бугом - д у л і б і в ; по правім боці Прип'яті - д е р е в л я н ; на правобічних притоках серед.Дніпра - п о л я н ; між Прип'яттю, Дніпром і Двиною - д р е г о в и ч і в ; по Десні - с і в е р - я н ; по р.Сожі - р а д и м и ч і в ; на верхів'ях р.Оки - в я т и ч і в ; на стоках Алаунської височини - к р и в и ч і в ; над Ільменським озером - плем'я з первісною спільною назвою с л о в і н . Усі ті племена [існування першого - хорватів - не цілком певне] складали т.зв.східньо-слов'янську групу, звану також просто "р у с ь к о ю".

У сусідстві їх жили: понад гор.і сер.Вислою л я х и ; над Німаном, над дол.Вислою, дол.Бугом і дол.Двиною - л и т в с ь к і племена; поза тим від півночі і сходу численні фінські племена [від ризького заливу луком по верхів'я Дону і дол.Волгу]; з полудня верховинські в о л о х и та різні степовики фінсько-турської породи, серед яких мусіло бути доволі слов'янських відламків. Племена т и в е р ц і в та у г л и ч і в , що мали жити між Бугом, Прутом і Дунаєм, не належали - по всій правдоподібності - до слов'ян, хоч звичайно їх за таких подають. З цього розкладу бачимо, що фіни мусіли колись займати край щонайменше по Двину та верхів'я Дніпра, а може навіть по Прип'ять і

Сейм. Так само й первісні оселі литовських племен мусіли сягати даліше на південь і схід. Значить - слов'янська колонізація відбувалася тут на підстилці фінській, почасти й литовській.

Названі вище слов'янські племена на північному сході доставили матеріял під будову нової держави, яка воскресила твір Ерманариха, та від якої молодечого розгону розсипалася Хозарія.

Якби так це, що звемо духом історії, було самосвідомим еством, то воно б було у IX. в. запитало себе: чи вдасться мені отсі так близькі собі племена зілляти в одну національну цілість? Та споглядаючи на свій досвід у Греції, Італії, Галії і т. ін. було сказало, що перед ним не було ще легшого завдання. І було б помилилося.

У процесі творення народностей діють дві протилежні сили: одна розділює, друга зв'язує поодинокі частини. Як через територіальне поширення, відмінні умови життя і мішання відокремлюються поодинокі часті язиково, расово і культурно, так через політичну одність і спільність культурного розвитку затираються скремішності і витворюється одноцільний національний тип вищого ряду. Обі сили-ідеї підняли і на Сході, між названими слов'янськими племенами, обоцільну боротьбу; бачимо її від найдавніших часів до найновіших; перевага хитається то в цей, то в той бік, доки не перемогла ідея відокремлення: східнослов'янська або "руська" група розпалася остаточно на окремі новочасні народности: українську, московську і білоруську. Прослідити цей процес відокремлення (диференціяції) і об'єднування (нівеляції) зі становища політичних сил - це одно з головних завдань нарису. Коли сьогоднішні різниці між слов'янськими народностями на сході Європи є витвором довікового історичного процесу, то на порозі їх історії годі поважно говорити про дві або три "руські народности", тільки про 9 чи 10 слов'янських племен. Різниці між ними мусіли бути невеликі, певно найменші язикові, а більше расові і культурні. Найвище культурно стояли поляни, далі ільменські словіни і дуліби, як. ближче зв'язані з осередками міжнародньої торгівлі. У полян окрім цього залишилися очевидні сліди готської й іранської культури.

Як бачимо, то основою української народности були три племена між Сяном і Дніпром: дуліби, деревляни і по-

л я н и . Щодо сіверської людности, то вона етнічно стояла ма-
буть слижче полян, як Радимичів і вятичів, одначе сьогоднішні
українці з Чернигівщини ледви чи прямі нащадки сіверян, скорше
здобуток пізнішої колонізації західньо-українських племен, по-
дібно як вся українська людність в луговій і степовій часті
України. В часі, про який тут мова, згущені оселі українських
предків не виходили майже поза лінію лугу і степу.

Про політичне життя східньо-слов'янських племен перед утво-
ренням Руської держави не знаємо нічого певного, як хіба це, що
була у них родова організація з дуже слабими племінними зв'яз-
ками. Та існування городів вже в передісторичних часах каже
прийняти, що державні проби вищого типу були тут уже раніше, -
мають ще з готських часів, а в Києві може ще раніше. Ті перші
державні організації виходили мабуть із завоювань з боку гер-
манських дружин або турецьких орд, та великі перевороти у серед-
ній і східній Європі не дали розвинутися цим початкам. До того
700.р. ціла Наддніпрянщина підпала | хіба крім західніх частин |
під панування хозарів і платила їм дань півтора століття | див.
§ 14. |.

16. Н о р м а н и н а С х о д і . Р у с ь .

Бже в готських часах мусіли відкритися взаємини між Київ-
щиною і Балтійським морем: відколи Хозарія розтягнула свою
владу і на Дніпро, мусів балтійсько-чорноморський шлях стати
побіч балтійсько-каспійського головною артерією міжнародної
торгівлі. Та в цих шляхах, а зокрема на українським, зустріла
Хозарська держава й орієнтальні купці небезпечних конкурентів.
Були ними норманські в а р я г и .

Після великого переселення східніх і західніх герман
прийшла черга на північно-германські племена Скандинавії, які
під кінець VIII.в. почали масово покидати свій розмірно перелюд-
нений край та шукати щастя в далеких морських і річних походах
як купці, розбишаки і вояки | вікінги |. Витворилася окрема духо-
ва героїчна атмосфера між ними, що гнала їх по всіх закутинах
Європи за здобичами і славою. Ці походи, получені з рабунком і
торгівлею, вели звичайно до закладання оборонних осель і до тво-
рення нових держав. Побіч берегів Атлантийського океану, які за-

водили норманів аж на Середземне море й у Малу Азію, побіч Бритійських островів, Ісландії й Америки - таким полем для норманських подвигів були східні ріки: Волхва, Двина, Дніпро і Волга, якими варяги діставалися з фінського заливу на Чорне море і на Каспійське море, у Малу Азію, Персію і т.д.

Цілий ряд походів, грабувань і боротьби довів до того, що варяги вже в першій половині IX, в. після приморських фінів опанували землю словін, цебто околиці озер: Чудського, Ільменського і Білого, та дали почин новій державній організації, якої осередком був **Новгород** над Ільменським озером. На перше звісна в історії норманська держава на слов'янських землях має назву **Руси**. Таке ім'я носив один рід Варягів, що dokonав завоювання тих північних слов'ян, томуто значення його в першій мірі династичне, щотільки у другій - державне. Згодом служить воно з одного боку для означення норманів взагалі, з другого боку - всієї людности "Руської" держави. Щойно по віках стало воно поняттям національним.

Норманський, чи взагалі германський, початок Руської держави не підпадає сумнівам; до самого кінця X, в. Русь робить враження чисто германської держави, заки слов'янська стихія асимілювала завойовників і надала державі зверхній слов'янський характер. Інше діло щодо походження і первісного значення назви "Русь". Це певне, що воно несло слов'янське. Чи воно було занесене із Скандинавії, чи прив'язалося щойно в Новгороді до скандинавських завойовників, чи перейняте воно було по готах, чи вкінці праатьківщини його треба шукати на українських степах серед іранської людности, звідки воно крутими шляхами зіллялося з норманськими завойовниками північних слов'ян, це питання покищо не роз'яснене гаразд. Та як випала б відповідь на нього, то все ж таки вона не буде в силі змінити факту завойовницького і германського характеру "Руської" держави.

17. З а в о ю в а н н я У к р а ї н и . К и ї в с т о л и ц е ю .

Панування над ільменськими словінами відкривало варягам дорогу на південь у Чорне море і на схід у Каспійське. Це викликало змагання до політичного обезпечення водних шляхів до Дніпра.

і Волги, цебто до завоювань городів здовж цих рік. Очевидно, перший був важніший і в цьому напрямі пішли дальші завоювання варягів. Із численних походів "Руси" по Дніпру на Чорне море й у візантійські землі лиш деякі найшли згадку в історичних пам'ятках, як ось наїзд на береги Малої Азії, на просторі між Босфором і Синопом, десь на початку IX.в.; похід новгородської "Руси" під проводом кн. Бравлина на південний беріг Криму; похід 860 р. якоїсь руської дружини на Царгород, що закінчився поверненням її князя на християнство і т.п.

Ці походи не могли обійтися без конфліктів і з хозарами, що панували над Дніпровим шляхом. Два варяжські ватажки Аскольд і Дир здобули Київ на хозарах десь у самій середині IX.в. Вони змагали до утворення тут самостійної держави, однак упали незабаром жертвою новгородської Русі. По смерті основника її Рюрика | 879 |, почав Олег, кормилець малого його сина Ігоря, ряд могутніх походів на полудне. Після Смоленська і Любеча здобув він Київ і зробив із нього столицю Руської держави, побіч якої стара столиця Новгород займала потім завсігди почесне, в часті упривілейоване місце. Вибір нового головного міста [митрополії - матері городів], близько центра тодішньої культури, Візантії, на перехресті шляхів - балтійсько-чорноморського і німецько-хозарського - дав Олегові свідощтво високого політичного розуму. Томуто цього князя можна назвати властивим основником Руської держави. Та з другого боку в цій події маємо першу історичну перемогу Півночі над Полуднем. Сталося це коло 890.р. Одночасно з цим переходом княжого роду на полудне назва "Русь" прикріплюється щораз більше до Києва і пізніше уживається часто як синонім Київщини [Полянської землі]. Та це зв'язане з дальшою еволюцією Руської держави.

Цим способом Руська держава прибрала форму клина, зверненого вістрям на південь, якого боки творили лінії Київ-Псков і Київ-Ростов. Перед князями стояла тепер велика історична задача - здобути для Києва відповідну географічну підставу на півдні, цебто Чорне море, яке було досі зв'язане з Києвом тільки тонкою ниткою Дніпра. Коротко кажучи, нова держава мала до розв'язання трудне питання опановання і культивування лугово-сте-

пової смуги України.

Постання Руської держави припадає на час нової скріпленої державної творчості в Європі. В середині X.в. на підкладі германського завоювання виростає Польща між Вислою й Одрою, над Вартою, з тенденцією поширюватися у двох напрямках: на північ до моря, на південь по Карпати і Дунай. Конкуренційна їй дещо раніша чеська держава змагає до поширення у противнім напрямі на Одру і Вислу, що привело до низки гострих конфліктів між цими обома слов'янськими державами. У нутрі карпатського лука, над середнім Дунаєм, постає майже одночасно з Київською державою Угорщина, яка, перенявши живі ще аварські традиції, виявляє чималу експанзивну енергію у всіх напрямках, між іншим і на північний схід. Найстарша із слов'янських держав - болгарська - встигла до цього часу затратити цілком фінісько-турський характер своїх творців та в боротьбі з Царгородом за панування над Балканом зуміла вже витворити своєрідну слов'янсько-візантійську культуру, якій судилася незабаром величезна роля між східними слов'янами. І даліше на заході бачимо в тім часі живу державну творчість: поставання національних держав на ґрунті франконської імперії, Нормандія і т.п.

IV. В Е Л И К І П О Х О Д И

18. О л е г [879-914] та І г о р [914-945].

Основник Київської держави О л е г - могутня історична постать, визначний тип норманського ватажка-вікінга, що глибоко врізалася в пам'ять сучасників і дала початок цілій низці легенд зв'язаних із його іменням. Першою ціллю його змагань було забезпечити володіння Києвом, примушуючи сусідні племена слов'янські племена деревлян, сіверян і радимичів признати його зверхність і платити дань, яку досі давали хозарам. Внутрішні порядки цих племен залишив неторкненими, одначе збирання данини [полюддя] довело скоро до конфліктів із їхніми т.ск. автономічними владами і до впровадження задля цього органів княжої упра-

ви. Звісно, дань убогих лісовиків - правильно в натурі - не задовільняла життєвих потреб князя і його дружини, тимпаче, що цю дань треба було продати чи там замінити на заграничні вигоди культурного світу. Тому то й головна енергія Олега оберталася на походи в багаті культурні краї Європи й Азії, куди манила варягів жадою багатства і слави. Сюди належав прикрашений легендами його похід на Царгород [907], який закінчився перехованою до наших часів торговельно-політичною умовою з 912 р., найстаршою пам'яткою міжнароднього права у східній Європі, якою Олег здобув для руських купців участь на царгородським світовім ринку. Як і за скитських часів головним предметом експорту були: шкіри [ними платили піддані дань], віск, невільники, тощо; за те куповано: одєжу, зброю, прикраси і т.п.

Окрім походів на Чорне море Олег піднімав далекі грабіжні виправи на Каспій здовж Волги й Дону, при чому було небезпечно перебиватися через хозарські володіння. Так напр. 913 р. хозари розбили Русь в часі її повороту Волгою з Персії.

Десь незабаром потім умер цей "віщий" князь, а його місце займає вихованець І г о р , тип протилежний Олегові. Його походи на візантійські краї були невдатні. Греки ужили "грецького вогню" [перших гармат] на руські кораблі й понищили їх, Ігор ледві утік з останками флоти в Озівське море [941]. Нова торговельна умова 944 р. не давала вже руським купцям стільки вигід, як попередня. Свою воєнну нездатність Ігор надробляв безоглядним вимушуванням дані на підчинених племенах. З цього приводу понав він у ворогування з деревлянами і найшов смерть з їх рук.

О л ь г а і С в я т о с л а в [945-972].

Син Ігоря С в я т о с л а в - перше слов'янське ім'я в руським княжім роді - був ще малою дитиною [род. 942]; тому державна управа була в руках його матері О л ь г и . З іменем її - як і Олега - зв'язані різні легенди, які часто годі докладно відділити від історичних фактів [прим. пімста на деревлянах]. До історичних подій належить прийяття цієї княгинею християнства [958], яке в тім часі мало вже багато прихильників і визнавців на Русі, зокрема між бувалими варягами. У зв'язку з цим стояла

мабуть її подорож у Царгород [957], з якої була незадоволена, та її посольство до цісаря Оттона Великого [959] з проханням єпископа для Русь. Цісар вдоволив її бажання, та заки німецький місіонар висрався у Київ, обняв уже власть Святослав [560]; він не хотів чути про християнство: "Як мені самому перемяти віру, дружина буде сміятися з мене" - говорив він матері у відповідь на її намови; і німецька місія повернулася назад з нічим.

Святослав - то останній вікінг чистої крові на київським престолі. Сміливий, жадний слави, пригід і добичі, сидів нерадо у Києві. Бін довершив завойовання слов'янських племен, покоряючи вятичів над гор.Окою, що досі платили дань хозарам; підбив фінські племена між Окою і Волгою; зруйнував Болгар, столицю камських болгар [недалеко нин.Казані], далі ударив на хозарів і взявши їх городи Саркел [Білу Вежу] та Ітиль, повалив цю державу по білби як 300-літнім існуванні; успішним походом на я с і в [кол. аланів, теп. осетин] і к а с о г і - в [черкесів] над Кубанню опер Святослав свої володіння об Кавказ, і старинну грецьку осаду Фанагорію [Тмуторокань].

Розвал хозарської держави, як уже згадувано [§ 14.], був кроком політично необережним. Київсько-новгородська Русь не була в силі поставити на Дону і Волзі такого охоронного валу проти азійських кочовиків, яким була при всій своїй політичній немочі Хозарська держава. Тепер відкрилися навстіж ворота для турецьких орд. П е ч е н і г и, які вже при кінці IX.в. опинилися були над Дніпром, хоча не відважувалися зближатися до Києва, тепер скріпилися з допомогою нових племен і стали язвою сусідніх країв із осілою людністю. Сам Святослав переконався небавом трагічним способом, яка то була політична помилка руйнувати хозарське забороло від сходу.

Після тих завойовань на сході [965-7] Святослав звернувся на Балкан, запрошений Візантією проти б о л г а р дунайських, які саме тоді наслідком розділу держави були в політичній занепаді. Київський князь завойовав скоро східню Болгарію [968] і так собі уподобав її, що осів у м. П е р е я с л а в ц і [м.Переслава коло Тульчі] і не хотів вертатися у Київ, де йому - як говорив у відповідь на просьби матері і вельмож - надоїло жити. "Я хочу тут над Дунаєм жити, в самій середині моїх країв, куди спливає всяке добро: від греків шовкова одежа, золото, вино і всякі овочі, від

чехів сріоло, від угрів коні, з Русі кожухи, віск, мід і невідьники". У цих словах не тяжко доглянути бажання заволодіти й самим Царгородом. В кожному разі такі симпатії Святослава до Дунаю не подобалися на візантійському дворі і тут порішено позбутися небезпечного союзника з Балкану. В тій цілі зроблено умову з давніми ворогами, болгарами, і по ряді битв і облогах мн. Переяславця і Доростола [971], причім варязька Русь билася по геройськи, згодився Святослав залишити свої пляни щодо Балкану і Криму та уложив письменну умову з імператором Цимісієм і повернувся на Русь. Та на дорозі коло Дніпрових порогів чатували на нього печеніги, мабуть за намовою греків, і розбили Русь, причім згинув і сам Святослав [972].

Святослав цілком не дбав про внутрішні справи держави. Адміністрація була в руках його матері, кн. Ольги та бояр, між якими були княжі племінники. По смерті Ольги Святослав присвятив хвилю часу [969] упорядкуванню державної адміністрації, щоб знов могли віддатися війні і балканським плянам. На чолі заряду поставив своїх синів: Я р о п о л к а у Києві, О л е г а в Овручі над деревлянами, В о л о д и м и р а в Новгороді. На випадок смерті Святослава не передбачено, як має уложитися наслідство по ньому. Всі три були в дуже молодих роках, під опікою і повним впливом боярських дружин, призначених до цього Святославом. Вони вважали своїм обов'язком розбуджувати у своїх князів честилюбство і підбурювати їх проти братів. Досить, що як тільки князі виїшли формально з-під дружньої опіки, зараз розгорілася між ними боротьба. Старший Ярополк, кермований воеводою Свинельдом, захопив Ольгову Деревську землю, при чім Олег погиб, та обернувся проти Володимира новгородського, якого головним дорадником був Добриня, брат його матері-рабині, і прилучив Новгородщину до Києва. Володимир зразу утік у Швецію, зібрав варягів, здобув самостійний досі Полоцьк із Дрегівською землею, почав війну з Ярополком, прогнав його із Києва і доставши його у свої руки підступом [згл. зрадою одного з Ярополкових воевод], велів убити [980].

19. Київська держава до Володимира.

Із смертю Ярополка закінчується перший відтинок історії

Руської держави, який можна назвати суто варяжським. Державне життя було лише в перших починах: князь і дружина - то його головні складники; війна, грабіж, слава, бенкети, збирання дані - то голоні державні чинності; сміливість і щедрість князя, хоробрість і вірність дружини - то головні чесноти того часу. Міжнародні взаємини - то обмін товарами на головнім світовім ринку в Царгороді. Комунікація і воєнна техніка зв'язані тісно з водою - ріками і морем.

Національно держава складалася з двох чи радше трьох чужих елементів: панівного германського та підданого слов'янського і фінського. Перший був корінний "руський" і мова їх зва-лася "руською" у протиставленню до "словінської". Злиття цих обох понять почалося наперед у Київщині, серед племені полян, а звідси поширювалося далше. При кінці цієї епохи асиміляція варяжського елементу поступила вже сильно вперед, головно у тих, що здавна були вже на Україні. На княжім дворі говорено по-слов'янськи вже у першій половині X.в., чого доказом слов'янське ім'я Святослава.

Простір держави виїшов дуже небагато поза сточища Дніпра і Волхви; цікаво, що наперед почав поширюватися на схід на верхів'я Волги і Оки. Та найбільше характеристичне - то тяготіння до Чорного моря, до Дунаю і Царгороду, тяготіння - умовлене господарськими [торговельними] і культурними обставинами. Та великою перепоною у цьому напрямі була дикість степу поміж морем і заселеними частинами України. Степовики, найпаче від упадку Хозарії, держали неначе у постійній ольокаді південні межі Руської держави, яка не була здібна до тривкого проломання її. Не було до того сили та й самого зрозуміння справи. Скільки то сил, енергії і людей пішло на далекі походи у Чорне і Каспійське море, у Малу Азію, за Дунай, на Волгу, під Кавказ, у Персію і т.д. задля грабування, жажди пригод і слави, задля руйнування одинокого охоронного валу зі сходу, яким була Хозарія! Вся та енергія вложена в забезпечення і культуру лугів і степів, була б безмірно більше принесла користі і навіть "слави", ніж усі походи в далекі землі.

V. ВОЛОДИМИР І. І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ.

20. Об'єднання східньо-слов'янських племен.

Заволодівши Києвом Володимир став самодержцем всієї Варяго-руської держави. Укріпити це становище мали на меті походи на деякі непокірні землі, що користаючи з ослаблення центральної влади за Святослава і з міжусобиці його синів змагали до визволення з-під влади Києва. Так приборкав він в я т и ч і в [981-982], що саме недалеко передтим були завойовані кн. Святославом, покорив р а д и м и ч і в [984] й забезпечив східні межі окремим походом на о з л г а р і в над Волгою [984], відкриваючи цим способом слов'янській людності великі простори для колонізації на сході між фінськими племенами. Пильну увагу присвятив він також західнім межах держави. Ще до опанування Києва Володимир зломив політичну самостійність П о л о ц ь к а, де панувала окрема варязька династія [кн. Рогволод і його дочка Рогнідь]. Разом із цим вся зв'язана з Полоцьком земля д р е г о в и ч і в [тільки частини над Прип'яттю зосередилися в Турові] перейшла під зверхність Києва. У продовженні цих західніх анексій бачив Володимир потребу забезпечити ще й південно-західні окраїни на Побужу і Поссянню.

Про ці не було досі історичної згадки, як тільки те, що по Бугу сиділо плем'я д у л і б і в, яке коли не сягало під самі Карпати, то межувало з плем'ям х о р в а т і в по Дністру і Сяну. Про політичне становище цих земель до часів Володимира не знаємо нічого певного [згадка про дулібів у поході Олега на Візантію 907. р. ледви може вказувати на політичну приналежність їх до Київської держави], хоч вони, завдяки своєму географічному положенню, були особливо цінні: Тудою йшли три старинні торговельні шляхи, що перехрещувалися коло теперішнього Львова [давн. Звенигорода]. Один ішов із Угорщини здовж Сяну [на Сянік і Перемишль] і Буга [на Володимир і Берестя] у прибалтійські краї; другий із Силезії і Кракова на Ярослав, Звенигород, Броди і Київ; третій від перехрестя цих двох уздовж Дніпра і Прута до Дунаю і Чорного моря. Чимале віддалення цього міжнароднього осеред-

ка від Києва поясняє достатечно, чому ця земля могла бути так довго поза обсягом безпосередньої влади київських князів. Та сама обставина була причиною, що цей край легко дістався під політичний вплив ближчих держав на заході і півдні, як Аварської [568-797] і Великоморавської [830-905]. Щойно по упадку цієї останньої міг тут зазначитися вплив Києва, одначе ці нитки згодом певно ослабли, натомість швидкий зріст Чеської держави у середині X.в. довів до певної залежності Сяну і гор. Буга від П р а г и , яка володіла цілою Л я х і є ю [гор. Погисля] із Краковом.

Знаємо, як творці Руської держави уміли цінити вигідні торговельні шляхи, задля чого перенесено столицю з Новгороду у Київ і задля чого Святослав так уподобав собі Переяславець над Дунаєм і хотів його мати новою столицею. Після Святославової катастрофи на Дніпрових порогах, коли виявилось, що головна комунікаційна артерія - Дніпрова - в небезпеці, зрозуміли у Києві ще краще вагу політичного панування над міжнародними шляхами. Зокрема Київ відчув небезпеку для ввозу такого необхідного товару, спроваджуваного досі з-над Чорного моря, як сіль; тому забезпечення прикарпатських солянок [Доброміль, Дрогобич, Калущ, Косів] належало до найважливіших завдань державної політики. До того із західнього перехрестя доріг відкривалася добра зв'язь із Дунаєм і Царгородом: одна поперек гір, друга здовж Грота. Тому не диво, що Володимир, як тільки сів у Києві, почав похід на західні племена та на Ляхію [981] і забрав зв'язані з нею дулібські та хорватські городи: П е р е м и ш л ь , Б е л з , Ч е р в е н й і н . Чи Чехія змагала до відібрання цих городів, не маємо відомости, хіба, що похід Володимира на Х о р в а т і ю [992] уважатимемо епілогом війни 981 року. Одначе незабаром Чехи стрінули тяжку конкуренцію в Польщі, якої князь Болеслав Хоробрий [992-1025] відкинув їх із долини Висли та захопив не лише Краків [999] а ще й Моравію і Словаччину. У слід за тим на Україні і на Угорщині перенесено назву Ляхів на Польщу.

Отсей успіх Володимира на заході, разом із успіхом Польщі проти Чехії, мав далекосяглі наслідки для уложення племінних відносин у середині Європи, зв'язавши населення сточища Буга і Сяну в одну національно-культурну цілість із рештою українських

племен. У зв'язку з цими здобутками був і похід Володимира на я т в я г і в , литовське плем'я, що жило по р. Нарові між Іугом і Німаном [983]. Володимир володів тепер одною з найбільших держав в Європі. Вона обіймала все сточище Дніпра по рр. Рось і Сулу, сточище гор. Дністра і Прута, Сяну, гор. Буга, Гвини, Великої, Волхви, гор. Болги й Оки - разом яких 800.000 кв. км., з чого українські землі займали не більше, як одну четвертину.

З цєю активністю Володимира на заході і сході держави не йшла однаке в парі доцільна політика на півдні, де ситуація була просто дуже небезпечна. Майже вся полева [лугова й степова] смуга була у володінні печенігів, які за Святослава появилися під самим Києвом [968]. Хоч забезпечення західних окраїн було дуже корисною передумовою боротьби зі степом, то таки не бачимо у Володимира виразних змагань, щоб витиснути кочовиків із Наддніпрянщини. Він обмежується тільки оборонними заходами на лінії рр. Росі і Сули, будуючи тут городи [замки] й поселяючи коло них воєнних бранців. Та маємо одну подію, яка могла би вказувати на те, що Володимир розумів гаразд вагу опановання степу, а то пробу заволодіти Т а в р і є ю [Кримом]. Він обложив К о р с у н ь [Херсонез таврійський] і по довшій облозі здобув його [989], однаке віддав його назад Візантії за ... руку грецької царівни Анни та [мабуть] за далекий Т м у т о р о к а н ь [Фанагорію]. Ця подія вложена так між факти і легенди щодо охрещення Володимира і всієї Руси, що сьогодні неможливо вже сказати напевно, чи в основі її лежав великий політичний плян, якому пошкодила черезмірна честилюбовність князя, чи навпаки була це тільки одна з доріг до заспокоєння княжої амбіції, щоб мати жінкою візантійську царівну.

21. Хрищення Руси [988-9].

По довшій призадумі Володимир прийняв християнство сам [988] та завів його обов'язково в цілій своїй державі [989], хоч вкорінення нової віри йшло, очевидно, пиняво і вимагало дуже довгого часу. Це діло Володимира має епохове значення як в історії України, так і цілої східньої Європи. Правда, християнство не було жодною новиною в Києві. Давні взаємини з Хозарією, де було багато а-

зійських |вірменських, сирійських| і грецьких християн, походи на Візантію і торговельні зносини з нею, побут Святослава у християнській Болгарії - все те було причиною, що на Русі здавна ширлася нова віра, головню між варягами, з яких не один об'їхав був Європу. І княгиня Ольга, стаючи християнкою, не почала, але продовжала цей новий релігійно-культурний рух, який ішов з усіх боків на Русь. Серед таких обставин було особливо важко, котре джерело релігійної культури візьме верх у своєму впливі на східно-європейську державу. Звідки прийняла християнство кн. Ольга, не знаємо напевно, можливо, що із Гаргороду, одначе посольство її до цисаря Оттона В. показує, що вона сама хиталася в поглядах, якій християнській церкві дати перше місце у себе. Таке хитання між Римом і Візантією було раніше у болгарів |Борис 852-888|; було воно мабуть і у нашого Володимира |легенда про досліджування різних вір|; але він поклав скоро кінець непевності. Захоплений - противно, як його бабка Ольга - блеском візантійської культури, за ціну грецької царівни і корони піддав візантійській церкві східню Європу і зрікся здобутків на Криму. Не можна ані заперечувати, ані не доціняти високих етичних і культурних вартостей, які несло християнство взагалі у напів дикі країни руської держави, та годі замикати очі на це, що рішення Володимира несло у своїх наслідках - політичних, культурних і національних - дещо небажаного.

Сюди належить такий політичний наслідок, як зупинення чорноморської політики і попереднє скріплення печенігів у луговій і степовій смузі. Візантія не стала союзником у боротьбі з ними; противно, її інтереси йшли по лінії самих номадів, щоби держати Київ якнайдалше від моря. Разом із цим утруднена була і політична кооперація з західними латинськими державами, що вело до політичної ізоляції грецької Русі. З культу р н о г о боку важне наперед це, що східня Європа зв'язалася на довгі віки із джерелом високої щоправда культури, одначе такої, що була вже тоді засуджена обставинами на повільний занепад |див. § 7. |. Дальше ця культура доходила на Русь не в оригінальній формі, а в лихій копії, а саме болгарській; це накинуло Русі старо-болгарську літературну мову, яка здержала на довгі століття розвій народньої мови і тим вплинула некорисно на культурне життя, гамучи його. На полі н а ц і о н а л ь -

н о г о життя особливо заважив факт, що християнізація Русі наступила у часі Володимирової єдиновлади над усіма слов'янськими племенами східної Європи, коли в межах його володінь були знищені всі політично-племінні окремішності і коли вся держава була сцентралізована. Одноцільна руська церква, разом із староболгарською мовою, стала тепер сильним спійлом, що споквав ці племена, сильніше навіть, як сама державна спільнота, що дуже вчасно після Володимира перестала бути якоюнебудь творчою силою. За те все, по віках, заплатив український нарід утратою політичної і національної самостійності.

22. Церква і держава.

Уся пізніша |27-літня| діяльність Володимира була присвячена майже виключно уладженню й укріпленню церковної організації, яка маючи готові зразки у Візантії, перевищала своїм механізмом і доцільністю будови все те, що Володимир міг і вмів зробити для внутрішнього уладження своєї держави. Отся вищість церковної організації над державною не остала без наслідків на політичну вищість. Як у цілій східній церкві, так і тут не дійшло, щоправда, до витворення конкурентного дуалізму духовної і світської влади, одначе перша з них увійшла так глибоко у сферу другої, що незабаром церковна спільнота була єдиною реальною силою, яка удержувала фікцію єдності "Руської землі". Руська церква була уладжена централістично, як із огляду на її становище до царгородського патріярхату, так щодо відношення поодиноких земель до єдиної в державі митрополії - київської |первісно-переяславської|. Коли у Болгарії вже на початку X.в. був окремий патріярхат, то руських митрополитів |з дуже малими виїмками| насилали з Візантії, щоб були заступниками не тільки тамошнього релігійного духа, а й політичних інтересів. Їм були підчинені владицтва у Білгороді, Чернігові, Переяславі, Новгороді і ін. Будова церков, закладання монастирів, збирання книжності - все те було предметом пильної опіки Володимира. Він сам мав так глибоко захопитися основами християнства, що за справами церкви спускав з очей справи державні. Так, напр. його відносини до печенігів були однозначні з політичним самовідреченням. Такий пасивізм лежав у душі східної церкви; а вже інакше ставилася до таких "невірних"

латинська церква!

В методі управи державою не піднісся Володимир вще понад традиційну систему. Вона оперлася - по слідах Ярослава - на родово-династичнім принципі. Він роздавав поодинокі землі своїм синам |а мав їх дванадцять|, розділюючи відповідно й головний орган державної влади, дружину. Така система, що мала на меті удержати монополію політичної влади в княжому роді та нерозривність державі, не була достаточною запорукою і для поваги самого великого князя-батька. Під кінець життя мав Володимир конфлікти із своїми синами, які очевидно бажали зробитися незалежними від батька. Найстарший син Святополк, що одержав був в управу сусідню Деревську землю із столицею в Турові, був зятем польського князя Болеслава Хороброго і мабуть прихильником латинської церкви. З нежданого ближче приводу, буцімто за намовою тестя, приготував бунт проти батька; одначе той упередив сина, ув'язнивши разом із жінкою та її духовником єп. Райберном; за Святополком унявся Болеслав, грозила війна з Польщею, та скоро прийшло до згоди між ними і між усіма інтересованими |1012|. Два роки пізніше збунтувався Ярослав у Новгороді і батько почав робити заходи, щоб його приборкати, але серед приготувань помер |15.VII.1015|.

Як уявляв собі Володимир дальше удержання державної єдності і порядку в наслідстві, того не знаємо; можна тільки здогадуватися, що в поглядах на цю справу не віддалявся від форм переказаних Святославом та потім повторених Ярославом. Звісно, що в ранніх середніх віках справа наслідства була найважливішим і найтруднішим державно-правним питанням. Трудність лежала головню в тому, що на право панування в державі дивилися тоді як на приватне право, а на державу, як на добро цілого пануючого роду. Коли ж дуже вчасно спостережено неохоту до механічного поділу держави, ратовано цілість її або тим, що князь за життя іменував свого наслідника, або правом чергового старшинства т.зв. сеніорату. Та так було лише в теорії, на ділі ж справа звичайно рішалася силою, у формі, що відповідала духові часу і культурному розвитку громадянства: якщо слабший або побитий противник не спасся утечею в чужі краї, то тратив щонайменше очі, а звичайно життя. Сдним словом: ніж був доповненням і коректором недостаточного права. Сам Володимир уживав його з успіхом проти брата

Ярополка і родича Рогволода, подібно як робили інші князі в тодішніх часах, одначе певно не бажав собі, щоб його сини вступали у ті самі сліди. Пізніш^е говорено, що він хотів іменувати князем всієї Русі одного з наймолодших, вже по хрещенню уроджених синів, а саме Бориса, який дістав був від батька в управу Гостов над Волгою; одначе смерть наспіла скорше, заки міг перевести цей |будьщобудь невдатний| намір у діло.

IV. Ч А С И Я Р О С Л А В А М У Д Р О Г О

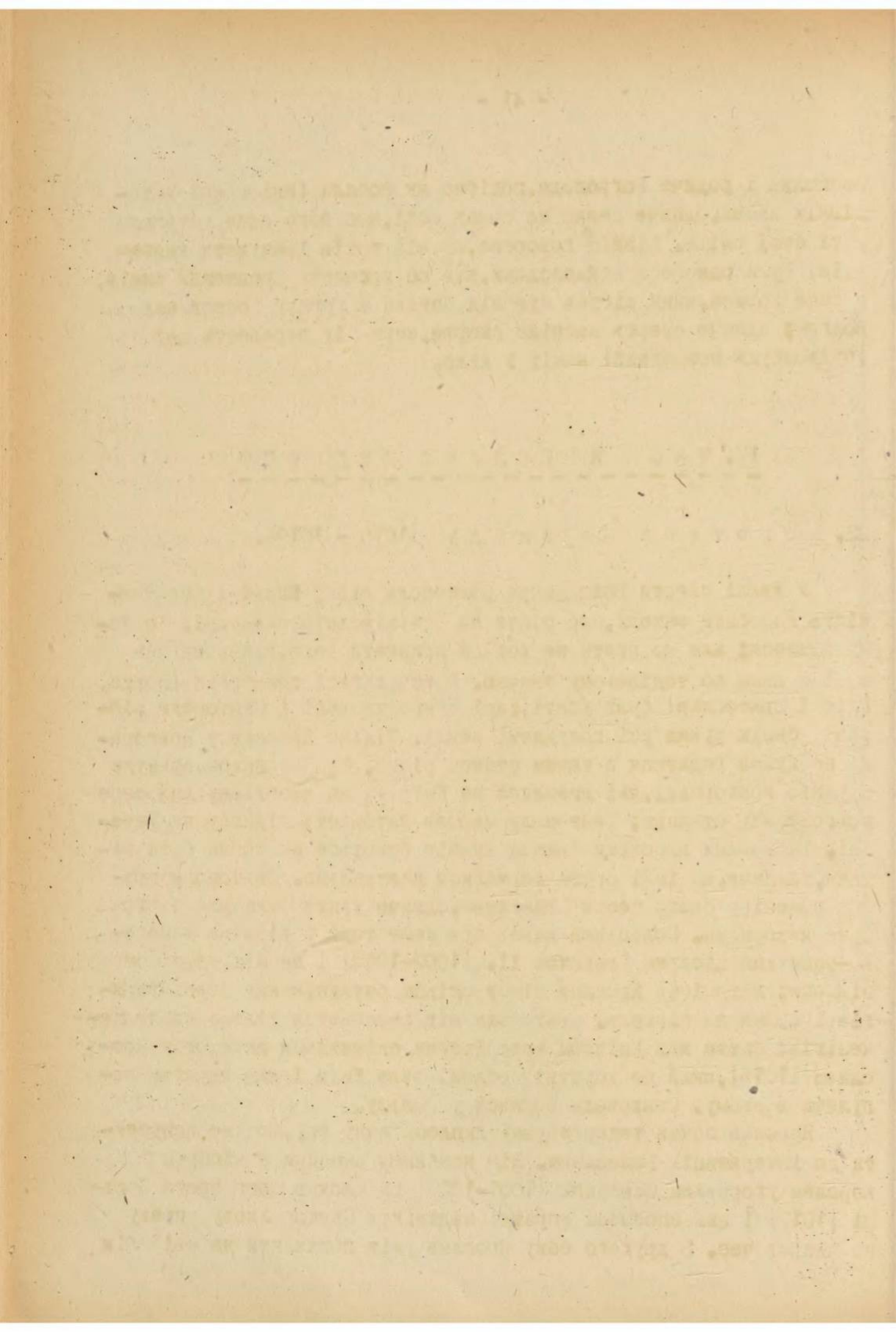
---

23. Б о р о т ь б а з а в л а д у |1015 - 1019|.

У хвилі смерти Володимира Святополк був у Києві і мав можливість поробити заходи, щоб сісти на батьківським престолі. Те йому вдалося; але що брати не хотіли признати його, він поступив собі з ними по тодішньому звичаю. В результаті три брати |Борис, Гліб і Святослав| були убиті, інші стероризовані і Святополк зібрав у своїх руках усі полудневі землі. Тільки Ярослав у Новгороді не думав годитися з таким станом річей. Та Ярославом станули дружньо новгородці, які дивилися на Київ як на необхідну для себе торговельну станицю; Святополк найшов натомість підпору на Україні. Та самими власними силами князів боротьба не могла бути рішена, тимпаче, що інші брати держалися нейтрально. Святополк просив помочі у свого тестя Болеслава, одначе хвиля була для нього дуже некорисна. Польський князь був саме тоді у війні з німецько-римським цісарем Генрихом II. |1002-1024| і не міг дати йому підмоги; натомість Ярослав пішов слідом батька, наняв полки варягів і рушив на південь. Святополк міг засобитися тільки силою печенігів; битва над Дніпром коло Любеча, скінчилася перемогою Ярослава |1016|, який по короткій облозі взяв Київ і дав варягам погуляти в ньому. Святополк подався у Польщу.

Ярослав почав тепер зручну дипломатичну гру, щоб не допустити до інтервенції Болеслава. Він нав'язав зносини з цісарем і королем угорським Стефаном |1001-1038| та уложив союз проти Польщі |1017| і цим способом справді відтягнув Святополкову справу на якийсь час. З другого боку Ярослав умів прихилити на свій бік

24. Політика Ярослава [1019 - 1054].

По битві над Альтою Ярослав став паном великої більшості руських земель і приготовлявся взяти в руки й останні. Одна тільки Полоцька земля [Біла Русь], де ще за Володимира сидів Із'яслав [+ 1001], син Рогніди Рогволодівни [див. § 20], а тепер син його Брячислав, займала від самого початку відокремлене становище у політичній системі Руської держави і такою остала й на далі за згодою Ярослава, також Рогнідиного сина. Покищо залишив він також у спокою псковського Судислава. Та був ще один Володимирів син, гарний і хоробрий Мстислав, який досі вів пригодницьке життя у грецькому Тматорокані, славлячися лицарськими подвигами в боротьбі з підкавказькими ясами і касогами. Він не міг бути байдужим до Ярославових успіхів і виступив із домаганнями участі у батьківських волостях. З підмогою підкавказьких племен він захопив Задніпрянщину [1023-4]. Ярослав привів знов новгородців і варягів та звів під Листвином [коло Чернигова] нещасливу для себе битву із Мстиславом [1024]. Згодом одначе стала між суперниками умова [1026] того змісту, що Задніпрянщина мала залишитися при Мстиславі. Такий стан був до смерти князя Мстислава [1034], коли то Ярослав взяв і його волость та остаточно зважився відобрати Псков у Судислава, замкнувши його у в'язниці, де перебув 24 роки. Значить, в останніх двох десятиліттях володів Ярослав всією батьківщиною, окрім Білої Руси та окраїн загарбаних польським князем Болеславом.

Проба Ярослава відбити ці землі [1022] не вдалася; щойно по смерті Болеслава [1025], в часі внутрішнього розладдя в Польщі за Мешка II. [1025-1034], вдалося йому повернути давніші границі на заході. Тоді то Угорщина посіла горішню Словаччину [1027], Чехія припала Моравії [1029], а Ярослав здобув Белз [1030]; потім у спілці з Мстиславом дав поміч Мешковому братові і противникові Безпримові і при цій нагоді відобрав інші страчені колиські городи [1031]. Він і потім мішався у польські справи: по смерті Безприма [1032] і Мешка II. посилив сина останнього Казимира [1040-1058], з яким посвоячився, ходив двічі проти його суперника Маслава Мазовецького й поміг, разом із цісарем Генрихом III. [1039-1056] відбудувати Польську державу [1041, 1043].

У зв'язку з цією західною політикою були й походи Ярослава на я т в я г і в і л и т в и н і в |1038,1040|. Навіть на півночі вдалося йому поширити новгородську волость поза Ч у д с ь к е о з е р о |заснування Дорпату-Юр'єва| і по озеро О н е г а |1030|. Та найважливішим воєнно-політичним успіхом Ярослава була його перемога над п е ч е н і г а м и . Пі кочо- в и к и були тепер zagrożені від сходу новими турськими ордами. Уступаючи перед ними, кинулися на Київщину й обложили саму сто- лицю. Ярослав зібрав у Новгороді свої і варязькі полки, поспішив Києву з відсіччю та завдав печенігам страшну поразку |1034|. Розбита орда подалася на Дунай, де ще майже ціле століття була язвою сусідніх країв. Разом із цим наступав критичний момент в історії України; виринуло питання, чи зуміє держава використати атракт на степах й забезпечити їх посідання?

Останнє двадцятиліття панування Ярослава - то верх розкві- ту і могутності Варяго-руської держави. Діяльність Ярослава бу- ла спрямована на викінчення батькового діла коло організації держави і церкви. Ім'я Русь поширюється щораз далі, спільна державна організація, спільні закони |"Руська Правда"| і спіль- на релігія, церква і письменство затирали щораз більше племінно- расові окремішності поодиноких земель і прямували до того, щоб створити одну націю в одній державі.

На ці часи припадає і найбільший зверхній блеск Києва і верх його міжнародного значення. Повага Ярослава, політична й особиста, була теж дуже велика в Європі. Політичні союзи і родин- ні зв'язки з ним цінилися високо у Німеччині, Франції, Скандинавії, Візантії, Угорщині. Він сам відчував ту світлість і силу та у сві- домості їх почав снувати далекосяглі пляни в напрямі утворення світової імперії. Висловом тих мрій був похід Русь на П а р - г о р о д під проводом старшого сина Володимира |1043|. Випра- ва скінчилася однак катастрофою; варяго-руська армія була роз- бита і на суходолі і на морі |грецьким вогнем|, так що тільки недобитки з Володимиром і воєводою Вишатою повернулись на Русь. З Візантією заключено згодом мир |1046|, скріплений опісля под- ружжям між сином Ярослава Всеволодом і візантійською царівною. У зв'язку з тим русько-візантійським конфліктом постала у Яро- слава думка про с а м о с т і й н і с т ь р у с ь к о ї ц е р к в и . В 1051.р. поручив він єпископам вибрати київського

митрополита, хоч досі іменовано його із Царгороду. Ця важна церковно-політична новість не удержалася на жаль по смерті князя. Ярослав умер віковим чоловіком, 76-літнім |20.II.1054|, а з ним замкнулася третя частина варяго-руської доби. Політичний вислід двістілітнього розвитку східної Європи можна схарактеризувати коротко осьяк: У першій половині IX в. поневолили норманські пірати слов'янські й фінські племена між Фінською затокою, Невським озером та Алаунською височиною і дали почин "руській" державній організації; під кінець того століття анексували руські князі Дніпровий шлях та зробили з Києва столицю своєї держави; без огляду на ряд великих походів протягом X в. на Чорне і Каспійське море, Балкан і Кавказ, не вдалося київським князям стати кріпкою ногою на півдні; після знищення хозарської держави наступила нова потопа пільної України; українська людність не була в силі перейти лісової межі й переселенський рух її пішов у північно-східнім напрямі; хрещення Руси потягло за собою віддання цілої східної Європи під вплив візантійської культури і болгарського письменства, у слід за тим наступило відчуження від Заходу; одноцільна руська держава й церква були тою основою, на котрій завойовані і злучені східно-слов'янські племена мали злитися в одне національне і культурне тіло під одним іменем "Руси"; одначе вже появилися нові сили, що вели до індивідуалізації головних гео- та етнополітичних одиниць.

25. С е н і о р а т і й о г о з н а ч е н н я .

Ярослав був, очевидно, свідомий того, що по його смерті держава, зложена з таким трудом, може легко розпастися на свої складові частини або удержати свою цілість тільки методом Володимира і Святополка, якщо не буде утворена якась тривка система наслідства. З-поміж 7 синів тільки 5 пережило Ярослава; кожний із них мав ще за батькового життя "волость": Із'яслав - Новгород, Святослав - Чернігів, Муром і Тмуторокань; Всеволод - Переяслав, Ростов, Суздаль і Біле Озеро; Ігор - Володимир; В'ячеслав - Смоленськ. Окрім них володів Полоцьком, вже давніше відокремленим |див. § 24.|, Ярославів братанич Всеслав, син Брячислава. Передбачуючи можливість межусобиці, Ярослав не знав нічого кращого, як тільки сказати на смертній постелі чимало моральних поучень і

закликів до згоди та поручити берегти п р а в о с т а р - ш и н с т в а у княжому роді. Воно мало на меті удержати одніть Руської держави тим способом, що найстарший у княжій роді мав бути великим князем київським з неозначеною ближче патріархальною владою ["в місці батька"] над іншими князями. Для збереження рівноваги між ними, ужив Ярослав подібного способу, як його сучасник сфранцужений норманець Вільгельм, завойовник Англії, щодо своїх васалів: подбав, щоб усі волості одного князя не були вкупі, але порозривані.

Сеніорат був загальною знаною інституцією середньовічного політичного права [м.ін. в Угорщині, Польщі і Чехії; в останній заведено його майже в тому самому часі, 1055]. Він виходив із погляду, що держава - то власність цілого княжого роду і що кожен член його не лише має право, але й вигляди бути володарем, дійсним чи формальним, всієї держави. Отся засада мала одначе на Русі одного ворога, а то велику плідність княжого роду; додати до того низький культурний стан і слабкість моральних зв'язків в нутрі роду, - то зрозумімо, чому сеніорат дуже рано перемінився у право сильнішого і кинув Руську державу у хаос междусобиці і коромол. Все ж таки, хоч право старшинства стало дуже скоро лише порожнім згуком, р о д о в и й п р и н ц и п був одною з тих сил, що піддержували ідею державної чи національно-політичної єдності, як довго землі тяготіли до Києва і князі, переходячи з одної волости [молодшої] до другої [старшої], кружили навколо золотого великокняжого стола, мов планети около сонця.

Одночасно з піднесенням родового старшинства до ступня святої державно-правної засади, що мала держати в якій-такій єдності "Руську землю", прокидається і другий, протилежний принцип - в і т ч и н н и й, який виходив із правного становища, що волость батька - то виключне добро його дітей. До вироблення цього погляду причинилися т.зв. к н я з і - і з - г о і [вихованці], інституція дуже характеристична для другої половини XI.в. Були то княжичі, яких батько умер, заки міг увійти у свої родові права київського князя і які виховувалися й удержувалися з ласки дідів чи стріїв. Вони очевидно не мали зовсім виглядів стати старшими князями, а що поодинокі волости були тільки неначе шаблі драбини до великокняжого стола, то во-

ни з милости виховавців скидалися з цієї драбини і ставилися перед такі можливості: або йти на службу щасливішого князя і в найліпшій разі одержати один-два городи на прокормлення, або добиватися силою своєї батьківщини, чи хоч рівновартної іншої волости. Тому-то вони заступають ідею тісної зв'язи землі з династією, ідею - якої політичним виразом мусіло бути відокремлення і державний партикуляризм.

Найперше і найлегше проведено цю засаду в життя на Білій Русі, де Із'яслав полоцький умер ще перед батьком Володимиром |див. § 24|. Та за Полоцькою землею пішли й інші. Боротьба між обома політичними змаганнями, а саме - доосереднім родовим і відосереднім вітчизним - почалася зараз по смерті Ярослава. У тій боротьбі "Руська земля" втратила дуже вчасно право називатися державою. Вона стала тільки історично-географічним поняттям |див. § 30|.

В. БОРОТЬБА ЗА КИЇВ.

VII. ПЕРЕВАГА РОДОВОГО ПРАВА

26. Із'яслав I. |1054-1078| і Святослав I.
|1073 - 1076|

На основі права старшинства Із'яслав засів на великокняжій престолі в Києві; крім цього, мав він у безпосередньому своєму володінні: Деревську землю з Туровом і Новгородською із Псковом. З українських земель належали ще: Чернігів - Святославу |окрім Муром і Тмутороканя|, Переяслав - Всеволодові |окрім Ростова з Білим Озером|, Володимир - Ігореві, який сам один був обмежений до українського пайку, подібно як Вячеслав мав тільки Смоленськ; поза синами Ярослава була, як знаємо, відокремлена Біла Русь. Та у хвили смерті Ярослава був уже новий князь - ізгой з самого Ярославового коліна - Ростислав, син найстаршого Ярославича Володимира, начального вождя в останнім поході Русь на Царгород, який помер дев'ять літ після своєї невдачі |1052| у розквіті віку |род. 1020|. В р. 1054 Ростислав

мусів бути ще лиш клоп'ям, одначе чи можливо, щоб Ярослав поми-
нув його при розділі земель? На основі пізніших подій можна
здогадуватися, що для нього призначалися західні окраїни, а са-
ме Перемишль. Та його виховник, стрий-сеніор Із'яслав, держав
його в Новгороді, під опікою найстаршого Володимирового бояри-
на Вишати.

Невдовзі Із'яслав мав нагоду причинити собі землі. По
смерти В'ячеслава смоленського [1057] переведено Ігоря з Во-
лодимира у Смоленськ, де він теж скоро помер [1060], а Володи-
мир опинився в руках Із'яслава. Йому вдалося також відібрати
Білу Русь [Полоцьк] від Всеслава і на короткий час спинити
відокремлення її [1067]. Цим способом злучив він в одно всі
українські і білоруські землі по цім боці Дніпра. Всі інші
землі були в руках Всеволода і Святополка. Якби цей розділ
був удержався довший час, міг би був мати далекосяглі політич-
ні наслідки; одначе він перетривав тільки один рік. В р. 1068.
вибрався Із'яслав з братами в похід у степи, які після смерті
Ярослава одержали нових панів — турецьку орду п о л о в ц і в
[див. § 29]. Похід не повівся; в битві над р. Альтою перемогли
половці і загналися грабуючи під сам Київ. Князі поводитися
в цім нещастю не цілком бездоганно і достойно, тому невдача
спричинила велике незадоволення серед київлян. Між ними була
якась партія взагалі неприхильна князеві; вона викликала не-
спокій, визволила з в'язниці б.полоцького князя В с е с л а -
в а , проголосила його великим князем та приневолила Із'ясла-
ва втікати. Укняження Всеслава в Києві було, зі становища зако-
на про старшинство у княжому роді, очевидним безправ'ям, бо Все-
слав — без уваги на відокремлене становище полоцької лінії —
був правнуком Володимира I., коли Із'яслав і його брати були
внуками. Значить ледви 15 літ проминуло від смерті Ярослава, а
вже навіть київляни поглумилися над династичним порядком.

Із'яслав пішов слідом Святополка, подався до свого тіточно-
го брата і братанича своєї жінки, польського князя Болеслава Смі-
ливого [1058-1079]. Цей дав поміч і рушив на Київ. У Всеслава
не стало відваги боротися і він утік у Полоцьк, а Із'яслав засів
у Києві і пімстився криваво на коромольних київлянах. Болеслав
мав, видно, якісь дальші пляни на Україні, бо не спішився з пово-
ротом, а його вояки, розміщені на прокормлення у Київщині, кривди-

ли людність. Аж коли ізза цього почали люди нападати на ляхів й убивати їх, подався Болеслав у Польщу. По дорозі загарбав ма-буть слідом Болеслава Хороброго деякі сумежні з Польщею городи [котрі саме — не звісно, бо взагалі й сам факт загарбання непевний].

Між Із'яславом і Всеславом прийшло зразу до війни, одначе вони скоро помирилися; Всеслав одержав назад свій Голоцьк та увійшов в союз з дотеперішнім ворогом. Натомість Із'яслав роз'єднався із Святославом і Всеволодом. Прийшло до війни між братами; Із'яславові не пощастило і він мусів знов покидати Київ [1073]. Тоді переможці поділилися його землями так, що Святослав взяв Київщину, а Всеволод всі українські землі.

Із'яслав пішов старим шляхом у Польщу, одначе застав на заході нову політичну ситуацію, для його справи мало прихильну. Тодішня середня Європа була розбита на дві ворожі собі коаліції: папську [Григорія VII] і цісарську [Генриха IV]. До першої належали північні німецькі князівства [Саксонія], Польща і угорський король Гейза [1063-1077]; до другої — південні німецькі землі, Чехія й угорський король Саломон [1061-1079]. До того в кожній країні зокрема громадянство розпадалося на ворожі собі партії. Серед таких обставин Болеслав, маючи проти себе Братислава II, чеського [1061-1092] і цісарську партію в самій Польщі [брат Володислав Герман і краківський єпископ Станислав], не був в силі дати помочі Із'яславові. До того певно й не мав охоти по сумних випадках у Києві перед чотирма роками. Він узяв від Із'яслава, що правда, гроші на воєнну акцію в його користь, одначе не зробив нічого. До того Ярославичі упередили його і вислали у Берестя Всеволодового сина Володимира Мономаха. Той порозумівся з Болеславом так, що польський князь зрікся підпирати Із'яслава, натомість дістав підмогу від руських князів проти Чехії й Угорщини. Той самий Володимир пішов скоро після того походом на Силезію [під Глогову].

В таких обставинах Із'яслав подався у Німеччину. У Майнці зложив він чолобитню цісареві Генрихові IV. [1056-1106] і просив з його руки київського стола [1075]. Генрихові було ніяк починати задля того нову, таку далеку війну; він обмежився тільки до того, що виправив два посольства у Київ, не так щоб заступитися за Із'яслава, як радше щоб відтягнути русь-

ких князів від союзу з Польщею. Видно Із'яслав не дуже будував на цісарській акції; тому одночасно вислав одного з синів у Рим до папи Григорія VII. |1073-1085|, віддаючи йому себе й українські землі під протекцію апостольської столиці та просячи натиску на Болеслава, щоб звернув Із'яславі забрані багатства. Цим способом нав'язалися перші знані нам державно-правні зв'язки України з Заходом і то одночасно з обома головними силами його: цісарством і папством, - зв'язки, які одначе не вийшли поза ідеальну концепцію.

Чотири роки тяглося друге вигнання Із'яслава. За впливом Григорія VII. встиг він поладнати свої відносини до Болеслава та вижидав нетерпеливо хвили, коли зможе повернути на утрачене місце. Ця хвиля прийшла і то одночасно з коронацією Болеслава на короля; у Києві умер Святослав |27.XII.1076|. Тепер польський король не відмовив помочі й Із'яслав рушив на Україну. Всеволод, що тимчасом укняжився в Києві, вийшов проти нього з військом на Буг, одначе в рішучім моменті волів згоду, як непевні висліди битви; на основі порозуміння з ним засів Із'яслав втретє у Києві |15.VII.1077|, взявши до українських волостей ще й новгородську.

Та не довго прийшлося йому втішатись владою. Коли між Всеволодом і Святославичами вибухла боротьба за Чернигівщину, яку Всеволод загарбав на основі порозуміння з Із'яславом, київський князь став на стороні брата проти братаничів і в битві на "Нежатиній ниві" коло Чернигова наложив головою |3.X.1078|. Так скінчив своє драматичне життя перший представник сеніорату, даючи наглядний доказ, що така система на Русі неможлива і що з одного боку єдиновладство, з другого політичний і національний партикуляризм - це єдині форми дальшого політичного розвитку східньої Європи. Недовго після Із'яслава стратив його свояк і союзник Болеслав польський корону у користь брата, цісарського кандидата |1079|.

27. Всеволод I. |1078-1093| і князі - ізгої.

Із синів Ярослава залишився тільки один Всеволод, якому ніхто не міг уже перечити старшинства і київського стола. Прогнавши Святославичів із Чернигівщини |1077| володів він біль-

шістю руських волостей. Тільки Полоцька земля оставала дальше за Всеславом; Із'яславичам дісталися: Володимир, Турів і Пинськ |ирополкові| та Новгород |Святополкові|. Улюблений колись батьком Всеволод, жонатий із грецькою царівною, був у силі віку |50 літ|, одначе не мав сильного здоров'я і був мало енергійний. Знав п'ять мов, хоч не виходив нікуди з Русі. У походах виручав його син Володимир Мономах, що після нього обняв Переяславщину. Мав звичай оточувати себе молодими друженниками і слухати їх ради, що не виходило в користь землі; загально нарікано на здирство княжих урядників |тивунів|. До того українським землям було велике лихо від степовиків, а самому Всеволодові від князів-ізгоїв.

Про генезу княжого і згоїства говорилося вище. За Всеволода число їх було вже поважне. Не враховуючи тут полоцької лінії і Бориса В'ячеславича, що упав був одночасно з Із'яславом, тільки по противнім боці, бачимо між ними 4 Святославичів |Гомана, Олега, Давида й Ярослава|, 2 Ігоровичів |Давида і його брата| і 3 Ростиславичів. Щодо перших, то ізгойський характер дався їм не зовсім по праві. Наперед були вони, принайменше три старші брати, вже дорослі і не потребували "ізгойватися"; до того батько їх таки виконував право старшинства, хоч щоправда, незаконно |мають тому й не поховано його в Києві, тільки в Чернигові|. Проте Всеволод признав Святославичів ізгоями і відобрав їм Чернигівщину, дарма, що сам був учасником беззаконня їх батька. Тепер осталася їм тільки Муромщина і Тмуторокань. Цей останній став прибіжищем усіх молодих князів-ізгоїв, які вийшовши з хлоп'ячого віку |звичайно в 16. році| старалися скинути із себе опіку виховавців тим способом, що утікали на то Запоріжжя Кі.в. Тут мріяли молоді княжичі про свої батьківщини, ідеалізували їх, конспірували, збирали ватаги, виглядаючи нагоди, щоб мольбою у київського князя випросити або силою здобути собі волость. Всеволод, що сам мнужив князів-ізгоїв, робив усі можливі дипломатичні і воєнні заходи, щоб незадоволені не нарушили усвяченого права старшинства, одначе бачив себе примушеним робити уступку одну за одною й поступатися волостями у користь ізгоїв. Завдяки енергії тих молодих людей право старшинства і з ним ідея державної одинцільности Русі захиталася, а почала брати верх ідея солідарнос-

ти династії і землі. Першим успіхом у цьому напрямі могли похвалитися Ростиславичі.

Згаданий вище |§ 26.| Ростислав, не діждавчися від Із'яслава сподіваного уділу в західній Україні, утік з-під опіки стрія у Тмуторокань |1064|, де скоро потім постигла смерть цього молодого лицарського князя |утроїв його грецький намісник Херсону 1066|. Осталися по ньому три малолітні сини: Гюрик, Володар і Василько. Вони виховувалися тепер в домі Із'яслава, а по його смерті у сина Ярополка в Володимирі. Найстаршому Рюрикові вдалося - незвісно коли й яким способом, можливо, що ще за Із'яслава або зараз по його смерті - сісти у Перемишлі. Володар, як тільки вийшов із хлоп'ячих літ, утік від Ярополка разом з Давидом Ігоровичем у Тмуторокань |1081|, пізніше повернувся разом із молодшим братом Васильком знов утік, зібрав дружину, прогнав Ярополка і заволодів Володимиром |1084|, та Всеволод велів синові Володимирові Мономахові відобрати назад Володимир і віддати Ярополкові. Із цієї причини запанувала межи Ростиславичами і Ярополком велика ненависть, що стала причиною його смерті в дорозі у Звенигород |1087|. Підозрюючи в цім руку Ростиславичів |убивник утік до Рюрика|, вибрався Всеволод у похід на Перемишль, одначе не міг нічого іншого зробити, як тільки заспокоїти домагання молодих амбітних княжичів, розтягнувши їх володіння на все Підкарпаття з Теробовлею. Володимирія, дещо обкровна |Берестя дано Святополкові Із'яславичеві, який одночасно відступив Всеволодові Новгород за Турів| дісталася розпорядком Всеволода ізгоєві Давидові Ігоровичеві |він після своєї низової пригоди держав був Дорогобуж|. Цим способом перші дійсні ізгої добилися своїх волостей, одначе тільки Ростиславичам вдалося вдержати і перемінити їх в удільне князівство.

Коли умирав Всеволод |З.ІV.1093|, кінчилося перше покоління Ярославичів. Вже тоді виринали сумніви, хто має князувати в Києві. За правом старшинства належався він Святополкові Із'яславичеві; коли ж узяти вітчизний принцип, то Володимир Мономах повинен був сісти у Києві; він же окрім того був найповажніший із тодішніх князів, зокрема високо цінений у церковних колах.

Та він не відважився піти проти дотеперішнього права, тимбільше, що за це порушення законного порядку треба було підняти бороть-

бу із "старшим" Святополком. І тому Володимир сам запросив Святополка з Турова у Київ, а сам із братом Ростиславом задовольнився Задніпрящиною. Проте вітчинна ідея була вже в повітрі.

28. Святополк II. |1093-1113|. Любецька згода.

Найстарший Із'яславів син не надавався до збереження старих Ярославових традицій: честилюбивий і безхарактерний, хитрий і жорстокий, скупий й халчивий - відбивав дуже некорисно від поважного, розумного, хороброго і справедливого Володимира. Лотого судилося йому бути великим князем в дуже трудних обставинах. Ізгойське питання ще не було поладнане, а степ немов задумав знищити увесь культурний дорібок українських земель. Р-поміж усіх міжкняжих справ на перше місце висунулася була в перших роках боротьба ізгоїв. Святославичі в із Володимиром Мономахом за відібрану їм Чернигівщину (див. § 26.). Володимир відступив був їм по смерті батька Чернигівщину, однак скоро потім був приневолений відобрати її назад; щойно по трьох роках боротьби погодилися суперники та ізгої взяти назад чернигівськомуромську волость.

Задля остаточного поладнання княжих претензій зібрався за спонукою Володимира в осіні 1097.р. сойм українських князів, єпископів і бояр у Любечі під Києвом. Окрім ініціатора і Святополка явилися тут: теребовельський князь Василько Ростиславич, заступаючи також брата Володаря перемиського, далі Давид Ігоревич володимирський, Олег і Давид Святославичі чернигівські; полоцька династія не була репрезентована ані прошена. Гіллю з'їзду було: завести "модус вівенді" між князями. Тому, що дотеперішня система старшинства виявила вже протягом чотирьох десятків літ, за синів її творця Ярослава, всі свої лихі сторони, не було іншого виходу, як прийняти засаду голошену досі князями-ізгоями, засаду вітчинности. В ім'я тої самої ідеї, яка присвічувала системі Ярослава ("области руськую землю") проголошено, що відтепер кожна княжа галузь (плем'я) має держати свою батьківщину, чи там землю, яка тоді була в її руках: Святополк - Київ і Турів; Святославичі (Олег, Давид і Ярослав) - Чернигівщину і

Муром; Володимир - всю спадщину Всеволодову |Переяслав, Смоленськ, Ростов, Новгород|; Давид Ігоревич - Володимирію; Ростиславичі - Галичину; усі князі мають жити у згоді поміж собою та спільно боротися з половцями.

Згода князів |зокрема Мономаха| на переміну Києва у Святополкову вітчину показувала б, що "матір городів руських" страждала багато зі своєї політичної вартости, одначе вже й тоді підозрювано, що Володимир потайки приготував Київ і роль старшого князя для себе і свого племені. Отсе підозріння, як також і друге, що буцімто Ростиславичі задумують загарбати Володимирію та через те накладають із Мономахом, дало привід несовісній інтризі Давида Ігоревича і Святополка та привело до варварського о с л і п л е н н я В а с и л ь к а .

З цього приводу розгорілася трилітня повна драматичних моментів війна, в якій узяла участь також Угорщина і Польща |1097-1100| та в котрій галицькі Ростиславичі, завдяки своїй солідарности і політичній оборотности, вийшли переможцями |див. § 32|. Завдяки Мономахові Давид відпокутував тяжко свою інтригу: присудом нового княжого з'їзду у В и т и ч е в і |1100| стратив він Володимирію у користь ... співвинного Святополка. Цим способом усі українські землі по цім боці Дніпра були в руках Ростиславичів і Із'яславичів; задніпрянські в руках Мономаха |Переяславщина| і Святославичів |Чернігів, Стародуб, Муром-Рязань|; всі інші волості давньої руської держави |окрім Полоцька| дісталися Мономахові; він був тепер без сумніву найсильнішим князем. Політична рівновага між князями удержувалася цим способом, що Мономах був у союзі з Ростиславичами, Святополк із Святославичами. Після обох княжих конгресів князі-ізгої, що правда, не зараз перевелися, одначе таке політичне напруження з їх приводу не повторилося вже більше.

29. П о л о в ц і .

Розгром печенігів не був використаний як слід; ні у Ярослава, ні у його синів не бачимо поважних заходів, щоб забезпечити українські поля від нових кочовиків. Нова хвиля їх появилася тут вчасно. Наперед т о р к и |узи| почали дошкулувати культурним частинам України, тимбільше, що від сходу натискала їх нова

велика орда. Князі зібралися в похід на торків [1060] і розбили їх зовсім; одна частина подалася на захід печенізькими слідами, друга дісталася в неволю і була ужита для колонізації різних окраїн. Та нові сусіди п о л о в ц і були далеко страшніші. На Задніпрянщині появилися вони тільки коротко в рік після смерти Ярослава; одначе після розбиття торків починають щораз частіше наїздити і спустошити українські землі і брати людей в полон. Невдатний похід Із'яслава і Всеволода проти них [1068] дав притоку до першої революції на великокняжій столі і до прогнання Із'яслава, та це не принесло жодної зміни на українських полях. І хоч половців зараз потім розбив Святослав під Черниговом [1.XI.1068], то дальший політичний заколот на Русі дуже сприяв грабіжним наїздам степовиків. За князювання Всеволода сталися вони невиносною язвою [1079, 1084, 1085, 1092], дарма, що хоробрий Мономах чимало разів відбивав їх з успіхом.

Ще тяжче було за Святополка, який свою воєнну нездарність побільшував політичною нетактовністю проти половців і збільшував їхнє хижацтво. Їх наїзд на Київщину в першій році його князювання спричинив багато лиха: над р. С т у г н о ю розбили вони військо Святополка і Володимира [при цьому згинув Володимирів брат Ростислав переяславський], пограбували всю землю і вивели зі собою безліч полону [1093]. У своїй безрадності і безсильності не бачив Святополк іншого виходу, як купити мир у половців та зміцнити його своїм подружжям із княжною-половчанкою. Пізніше багато князів женилося з половчанками [які славилися красою], щоб цим способом здержати тяжких ворогів від наїздів, одначе це помагало дуже небагато, хочби з огляду на велике число половецьких "князів", з яких кожен мав свою орду. В додатку почали поодинокі руські князі входити у політичні союзи з половцями проти своїх власних суперників. Перші почали князі-ізгої. Сумну славу у цьому напрямі здобув собі О л е г Святославич, який зв'язався тісно з Половцями [1094], почав їх наводити на Україну та навіть після першої згоди з Мономахом і одержання батьківщини не розривав союзу з ними.

Щойно по полагоді княжих межусобиць за Чернигівщину [1094-1097] і Володимирію [1097-1100] вдалося Володимирові організувати - по думці любецького з'їзду - всі сили проти половців, які під проводом страшного хана Боняка майже щороку наїзди-

ли Україну, навіть сам Київ [1096 р. пограбили навіть печерський монастир], брали полон та паралізували караванний рух торговельний між Києвом і морем та Дунаєм. Князі почали офензиву на далекі простори. В р. 1103 підняли великий похід на Дніпровий няз за пороги і побили одну частину половців; чотири роки пізніше перемогли степовиків над р. Хоролом [1107]; великий похід 1111. р. дійшов до р. Донця і закінчився світлою перемогою князів над половцями. Душею цих походів був Мономах; задля цього росла його слава і популярність як у сучасників, так і у потомних.

Українське громадянство того часу почувало інстинктом найважливіше політичне питання — боротьбу зі степом — і тому обдарувало великим довір'ям і глибокою вдячністю тих князів, які розуміли й успішно задовольняли цю національну потребу. В цій героїській атмосфері виявляв Святополк усю свою політичну й особисто-моральну нікчемність і тому був дуже непопулярний. Смерть його [16. IV. 1113] навіть дала привід до розрухів у Києві, до погромів княжих урядників і жидів, якими радо послуговувався князь.

30. У п а д о к ь о д н о с т и д и н а с т і ї і д е р ж а в и .

На основі постанов любецького з'їзду по Святополку II. мав засісти в Києві його найстарший син Ярослав, одначе до цього не прийшло. Знаючи загальний настрій громади до свого роду [до того старші сини були неправесні], Ярослав навіть не робив заходів, щоб обняти спадщину по батькові; натомість самі київляни звернулися до Володимира Мономаха і жертвували йому великокняжий стіл. По короткім ваганні Володимир прийняв пропозиція і засів у Києві. Супроти цього князі не піднімали наразі жадних кроків ані Святополковичі зі становища права вітчизнності, ані Святославичі зі становища свого дещо сумнівного родового старшинства. Останні були ще нелюблені за братання з половцями.

Перехід Києва до Володимира Мономаха жістить у собі кілька важних моментів. Попереду був він посереднім виходом із змагання між правом родового старшинства і правом вітчизнності. Значить, -- ані те не було ще цілком убите, ані ще не здобуло загального признання, не зважаючи на любецькі ухвали і як побачимо далі, оба правні погляди будуть ще довго жити і боротися між собою.

Коли ж говоримо про упадок права родового старшинства, то маємо на думці цілий руський княжий рід Володимира I, чи Ярослава I. Ціла назва княжих ліній |полоцька, галицька, турівська і чернігівська| була вже відсунена від київського велико-княжого стола; одноцільність руської династії була безповоротно розбита. Та не лише династії; одноцільний княжий рід був символом і синонімом єдності всієї руської землі - Володимирової держави. Отже руська держава в політично-правнім розумінню перестала існувати. Витворюється, що правда, новий політичний символ для Русі: династія Володимира Мономаха, "Володимирове плем'я", одначе вона не була в силі об'єднати всіх земель давньої руської держави, дотого дальший нестримний процес індивідуалізації поодиноких земель захопив незабаром і саму нову династію: вона розпалася на окремі національні лінії. В цьому напрямі творить відокремлення Галичини епоху в історії України і цілої східної Європи.

Замкнений цим способом перший акт розкладу Варяго-руської держави обнімає два покоління |1054-1113|. Зверхньою ознакою його є сеніорат на київським великим столі і "ліствичне восхожденіє" в інших волостях. Цим удержувалася ідея руської державности від Києва по Новгород і від Перемишля по Муром, тимпаче, що в руках одного князя збиралися волості віддалені від себе територіяльно |прим. Новгород був звичайно зв'язаний із Києвом|. Та під кінець цього часу почало брати верх природне гуртування земель; так ось за Святополка всі правобічні землі, окрім самої Галичини, були в руках Святополка і його синів; тільки його нездарність зупинила на довгий час цей розвиток усамостійнювання України. Лівобічні землі не дійшли були ще до такого стану; Переяславщина була зв'язана з Поволжям, Чернігівщина з Муромщиною. Біла Русь відокремилася найскорше, одначе з географічно-господарських причин не могла грати важнішої політичної ролі в тому часі.

А в т о р и т е т к и ї в с ь к о г о к н я з я , який по ідеї сеніорату мав відповідати становищу Ярослава проти його синів, маліє у тому часі щораз більше; під кінець епохи витворюється на його місці повага княжого союму при участі визначних заступників громадянства, одначе цей не встиг перемінитися у правильний орган державно-політичної федерації. П р о с -

т і р "руської землі" остає в головному той самий, що за Яро-слава; поширюється тільки в північно-східнім напрямі |новго-родська і суздальсько-ростовська волость|. На півдні від степів можна говорити радше про страти як про приріст; це почалося від заходу з Галичини, натомість у Наддніпрянщині Київ опинився майже на краю культурної землі. Задля його охорони треба було зорганізувати живу бар'єру із осель дрібних кочових племен, по-браних на службу: торків, берендіїв і т.ін., які виступають опіс-ля під загальною назвою ч о р н и х к л о б у к і в. В таких обставинах не могло бути й мови про змагання київських князів до моря; одинока приморська волость з часів Володимира I. - Тмуторокань - була страчена при кінці XI.в. на все.

Руська ц е р к в а остає в незмінній формі; вона була сурогатом руської державности. Задля боротьби за Київ і задля поступневого упадку поваги й сили київських князів митрополити і новооснований тоді Печерський монастир здобувають великий по-літичний вплив. Коли в тому часі мова про київлян як політичний чинник |на пр. "революція" 1068 і 1113|, треба тут розуміти го-ловно духовні кола, які в останньому разі рішили про перехід Мономаха у Київ. У відносинах до Царгороду руська церква не по-ступає наперед. Слабосильність київських князів не дозволяє про-довжати церковну політику Ярослава і митрополитів надсилають з Царгороду. Наслідком того розрив між західньою і східньою цер-квою |1054| потягнув за собою й руську церкву. Зразу був рін на Русі мало помітний і живі зв'язки з латинськими краями не переривалися до кінця цієї епохи |як-ось численні подружжя з ди-настіями: угорською, польською, німецькою, англійською, данською, шведською і норвезькою|.

У відносинах до сусідніх держав належить зазначити близь-кі |родинні| зв'язки з Візантією за Всеволода, однак без особ-ливих політичних наслідків. Про зносини з іншими балканськими державами |на той час припадає зріст Сербії| не знаємо нічого. Натомість Із'яславичі |Святополк і Ярополк| стоять у близьких родинних і політичних зносинах із угорським і польським двора-ми, які беруть участь у боротьбі за Володимирію і Галичину |1097-1100|. На цей час припадає й перша проява угорської експансії на північ Карпат - на Галичину, в якій могутній завоювальник Хорватії і Далматії король Коломан |1095-1114|, жонатий із Предславою

Святополківною потерпів велике поразення під Перемишлем |1099, див. § 52. |. Польща здобуває на короткий час, за Із'яслава I. протекційну роль на Україні, одначе по смерті Болеслава II. цей вплив паде майже вцілому. Через Із'яслава входить київська держава ефемерично у круг світової політики - першої фази боротьби межи папством і цісарством, признаючи щось в роді політичної зверхности обох цих влад.

VIII. ВОЛОДИМИРОВЕ ПЛЕМ'Я

---

31. Володимир II. Мономах |1113 - 1125|.

Мстислав I. |1125 - 1132|.

Новий київський князь - зять англійського короля Гаральда, що впа в боротьбі з норманами 1066. р. - мав тоді за собою вже 60 літ невсипущого життя. Його особлива повага давала йому чималий вплив на інших князів та ще більше його політична сила держала їх у залежности. Бо панував він сам із синами над великою більшістю земель давньої Руської держави, тільки землі Чернігівсько-рязанська, Галицька, Володимирська і Полоцька були відокремлені. В таких обставинах ідея повного об'єднання всієї Ярославової спадщини не могла не принаджувати Володимира і він - загалом справедливий - на цім становищі виявив доволі безоглядности. Замітно при цьому те, що у відношенні князів до Мономаха почав вираблятися рід васальної залежности в західно-європейській формі. Цей звичай міг дійсно довести до привернення політичної одноцільности старої Руси, якщо б він був практикований довший час.

Першою жертвою київського централізму упало мінське князівство на Білій Русі |1119|, опісля володимирське. Тут після Давида Ігоровича |§ 28. | володів Ярослав Святополкович, якому за любецькими постановами належав Київ і Турів. Уже те саме мусіло викликати у нього ворожий настрій до Володимира, дарма, що за жінку мав Володимирову унуку Мстиславну. Нещасливе подружжя дало притоку до конфлікту, який закінчився прогнанням Ярослава з Володимира і посадженням тут наперед Романа, а по його вчасній смерті Андрія Мономаховича |1120|. Та

Ярослав найшов поміч у свого швагра Болеслава польського [званого Кривоустим, 1107-1138], якому раніш поміг досягнути владу проти його брата Збігнева [1102-1107]. Коли до того й галицькі Ростиславичі збентежилися зростом Києва [див. § 32.], вдалося Ярославові утворити проти Мономаха великий політичний союз, до якого пристала Польща, Чехія й Угорщина. Прийшло до нової війни [1125], небезпечної для Мономаха, одначе він мав щастя. Ярослав упав незабаром із рук скритовбивців і вся коаліція розбилася, не здійснивши нічого.

Боротьба зі степом велася далі, хоч згодом Володимир сам не міг ходити в поле, тільки посилав синів, Мстислава і Ярополка [1116, 1120]. Їх перемоги довели до того, що половецька язва став менше дошкульна на ціле півстоліття. Одначе й цей антракт був політично змарнований. На коротку хвилину віджили теж чорноморські і балканські змагання Руси. Мономахів зять, візантійський царевич Лев Діоген, опанував був у боротьбі з Комненами деякі придунайські городи і по його наглій смерті [1116] мономах робив заходи удержати їх для себе, одначе безуспішно. Взагалі він був гордий на свій рід від грецької царівни і з того часу почалися імператорські традиції в Мономаховім роді, які віджили опісля у московських князів [шапка Мономаха].

Володимир II. - то справді замітна постать нашої старої історії. Між його прикметами особливо замітна його чимала, як на ті часи, гуманність; вона найшла свій вислів також у законодавстві його [закон проти лихви у "Руській Правді"]. Вже сучасники прославляли його "як великого, чудного, святого і доброго"; пізніша традиція вчасті побільшила ці прикмети, вчасті перенесла дещо з багатого змісту його життя на Володимира I. Святого.

По смерті Мономаха [19.V.1125] прийшов час зробити і київський стіл вітчизинним у "Володимировім племені". Після Ярослава Святополковича володимирського виїшли з уваги потомки Ізяслава I., хоч пізніше добилися ще Турова і Гинська як своїх батьківщин; Святославичі були слабші й мали наразі доволі діла між собою за Чернігів, Стародуб і Муром-Рязань, щоб домагатися Києва. Томуто найстарший Мономахів син Мстислав [1125-1132] міг без перепон засісти на батьківському столі. За волею батька держав він окрім того Смоленськ і Новгород,

цебто головний пенъ давньої Руської держави. З-поміж його братів два були на заході |В'ячеслав у Турові, Андрій у Володимирі| і два на сході |Ярополк у Переяславі, Юрій у Ростові-Сузда-лі|. В таких обставинах його політична сила була так само велика, як і Мономахова. І дійсно був це останній київський князь, який піддержував ще традицію часів Ярослава і якого ім'я мало немов європейську політичну стійність. Родинні зв'язки його були також широкі, як жадного пізнішого князя київського |сам був жонатий із шведською королівною, дочки віддав у Швецію, Данію і Грецію|.

У методах заграничної і внутрішньої політики ішов він слідами батька. Завдяки визначним особистим прикметам мав повагу серед братів та інших княжих династій і виступав у ролі роз'ємця в їх межиусобицях |напр. в Галичині, Чернігівщині|. Продовжуючи далі збирання руських земель у своїм роді, загарбав цілу Білу Русь |1130|, заслани князів з полоцької династії у Грецію, де вони перебули до Мстиславової смерти. Значить, тільки волості Ростиславичів на заході і Святославичів на сході були поза Мономаховим домом - разом не більше 1/4 всіх "руських земель". Ія злука не мала одначе виглядів довести до відновлення державної одноцільности хочби на цьому обмеженому просторі, вона скінчилася одночасно зі смертю Мстислава |5.IV.1132|.

32. В і д о к р е м л е н н я Г а л и ч и н и .

З-поміж країн, яких Володимир II. і Мстислав I. не встигли анектувати для свого роду, особливо важна була Галичина, яка вже впродовж одного покоління не була в ніякій державно-правній залежності від Києва. Щобільше, коли у старій Русі можна говорити про державу й її суверенність, то вона виросла наперед тут на західніх окраїнах не без очевидного впливу сусідніх католицьких країв: Польщі й Угорщини, Чехії й Німеччини. Творцями цієї першої державної організації на Україні були, як знаємо |див. § 27.|, князі-ізгої Р о с т и с л а в и ч і . Сформована у 1087.р. Всеволодом Ярославичем їх підкарпатська волость обнімала землю над Сяном і Вислоком та над Дністром і Прутом; східні межі мала вона настільки хіба, наскільки такими уважати границі осілої культурної території, а ця не сягала тоді далеко поза сьогодніш-

ню східну границю Галичини і Буковини. До півдня тільки підніжжя Карпат мали тоді осілу людність; самі гори були ще майже незаселені. Важніші міста тоді були: Перемишль, мабуть із чеських часів; Ярославль з часів відвоювання цих окраїн Ярославом 1030-31 р.; Сянік - над гор. Сяном; Тереховля над р. Серетом і Галич над середнім Дністром; Звенигород на верхів'ях Буга і Коломия над Прутом.

Ростиславичі розділили край цим способом, що Рюрик сидів у Перемишлі, Володар [мабуть] у Звенигороді, Василько в Тереховлі. По смерті Рюрика [1092] брати сиділи в Перемишлі й Тереховлі, однак вели політику дуже згідну й одноцільну. Становище їх було дуже трудне; всунені між Польщу, Володимирію, Угорщину і степ муіли розвинути величезний запас енергії, щоб удержати землю в цілості і по можності розширити її. І Ростиславичі доросли до цього завдання. Виконали його однак що не після цілого ряду кривавих війн з усіма сусідами.

Ми не знаємо докладно, коли і в яких обставинах здобули Ростиславичі Перемишль, та з усею правдоподібністю треба здогадуватися, що його відбили у поляків, користаючи з занепаду Польщі після Болеслава Сміливого. І з того часу боротьба з Польщею була одною з головних точок політичної програми наших князів, яку вони виконували дуже пильно продовж свого князювання. Зокрема Василько снував перед своєю трагедією далекосяглі пляни в цім напрямі, а Володар переплатив цю політику короткою неволею у поляків [1122].

Відносини до Польщі в'язалися тісно з становищем до Володимиріі. З одного боку володимирські князі не могли скоро погодитися з відокремленням Галичини, з другого боку для галицьких князів було особливо небезпечно, як Володимирія і Київщина злучилися в руках одної родини. Як знаємо, вже в самих початках князювання Ростиславичів згинув володимирський князь Ярополк Із'яславич із руки скритовбивця [1087], що приписувано Ростиславичам, хоч у такім разі мотиви цього вчинку не цілком для нас зрозумілі: мабуть Ярополк хотів при допомозі поляків прогнати їх із новонабутої волости. Конфлікт поновився й по смерті Ярополка, коли володимирським князем став приятель ізгойської молодости Ростиславичів Давид Ігоревич. Діявольська інтрига цього князя довела до осліплення з наказу Святополка

молодого, хороброго і дуже надійного Василька теробовельського, коротко після любецького з'їзду, який упорядкував - здавалося - справу їх волостей [див. § 28.]. Та Давидові не вдалося загарбати нічого з волостей Ростиславичів; вони його побили і присилювали видати співвинних в інтризі володимирських бояр на кару [1093]. Коли ж із наказу князів Святополк покарав Давида відібранням Володимира [1099], прийшло до боротьби між ним і Ростиславичами. Її розбили наперед Святополк [на Рожнім полі], а коли цей вдався за підмогою до свого швагра короля угорського Коломана, помирилися з Давидом, найняли при його помочі половців і зготовили уграм страшне поразення під Перемишлем [1099]. І Давидові вдалося на короткий час здобути Володимир, доки Святополк не взяв собі його назад силою ухвали витичівського з'їзду [1100].

Щоб обезпечити себе від нього, держалися Ростиславичі союзу з Володимиром Мономахом і воювали спільно з ним проти спорідненого з польським двором Ярослава Святополковича [1123], доки Володимир не взяв собі Володимира. Тоді брати порозумілися з дотеперішнім противником і взяли участь у великій [невдачній] коаліції проти Мономаха [1123, див. § 31.]. Її принципи у відносинах до Володимирії осталися й надалі основою політики Ростиславичів і їх наслідників.

Ці князі були перші між усіма, які почали систематичну колонізацію Пониззя [пізн. Поділля] і тим способом здобували луг та степ для культурного життя. Товчок у цьому напрямі дав Василько, якого волость - галицько-теробовельська - була в першій ступні заінтересована обезпеченням зі сходу. Колоністами, окрім тубільної підкарпатської людности, були дунайські болгари, печеніги, торки і берендичі, які як передня сторожа мали боротися з половцями. Успіхи цих заходів Ростиславичів не велили довго ждати на себе.

Оба брати, Володар і Василько, умерли одночасно [1124], залишивши по двох синів: Володар - Ростислава й Володимирка, а Василько - Григорія й Івана. Батьки мабуть не визначили між ними порядку, бо скоро почалася між ними боротьба і Мстислав I. мусів годити їх. Та скоро Васильковичі померли бездітно, а Ростислав залишив сина Івана. Тодіто Володимирко зробив Галич столицею всієї держави [1141], віддаючи братаничеві тільки Звени-

город. У боротьбі за Київ, що вибухла по смерті Мстислава серед "Володимирового племені", відіграв новий галицький князь визначну роль.

33. Я р о п о л к |1132-1139| і р о з л а м м і ж М о н о - м а х о в и ч а м и .

Зібрання переважної частини "руських земель" в руках київської династії принесло тільки формальну зміну, тому, що Мономаховичі щодо своєї численности не стояли позаду Ярославичів, тільки навпаки. Правда, у хвилі смерті Володимира II. із вісьмох синів його жило тільки чотири, однак два з них, Мстислав і Грій, тішилися численним потомством та стали основниками двох нових династій: Мстиславичів і Грієвичів. У відношенні до київського стола було стільки певного, що він має оставати при Володимировім племені. На разі належався він Мстиславові, та після нього можна було згори передбачити, що почнеться нова боротьба за Київ, як по Ярославі. Мстислав бажав удержати Київ не тільки для Володимирового племені а й у руках власного роду, маючи мабуть згоду на це самого батька. Та з огляду на брата Грія, князя ростовсько-суздальського, не зважився передати його просто своєму найстаршому синові Всеволодові, тільки доручив київлянам як наступника по собі молодшого брата Я р о п о л к а , бездітного князя переяславського, який одночасно зобов'язався забезпечити великокняжу владу по собі Мстиславичам.

Ці заходи викликали однак бурю з боку молодших братів великого князя. Вона почалася, як тільки Ярополк - в дусі заповіту Мстислава - передав Всеволодові Переяслав, який з одного боку уважався першим ступнем до Києва, з другого - по думці любецьких постанов - був батьківщиною Мономаха і Мстислава. Повторилася отже давніша суперечність засади старшинства і вітчизняности, тільки обмежена на самих Мономаховичів. Першу заступали молодші сини Володимира |В'ячеслав турівський, Грій суздальський і Андрій володимирський|; на становищі вітчизняности у простій лінії стали Мстиславичі. На нещастя цього останнього напрямку династія Мстиславичів розкололася скоро на дві лінії: Із'яславичів волинських і Ростиславичів смоленських. Не диво, коли князі женилися з правила в 16. р. життя, а дуже часто вже скоро після 10-го р.

В таких обставинах боротьба втратила дуже рано свій принципіальний характер і перемінилася у право сильнішого.

Це виявилось вже на самому початку. Під натиском молодших братів занехав Ярополк заходи в користь Мстиславового роду і по смерті його [18.II.1139] Київ мав, по праву старшинства, перейти на найстаршого Мономаховича В'ячеслава Турівського, людину цілком нездарну, віддану тільки бенкетуванню. Він дійсно перейшов туди, однак по двох тижнях прогнав його Всеволод II. Ольгович [1139-1146] з чернігівської династії Святославичів та всупереч претенсіям усього "Володимирового племені" засів у Києві, не маючи до того жадного права, ні по старшинству, ні по вітчизності. Завдяки дипломатичній зручності, підбурював одних противників проти других і так удержався до смерті, прилучивши також і Володимирську землю [1141]. Снакце не встиг забезпечити київського стола для своєї династії, дарма, що годився на далеко посунені обмеження княжої влади над киявлянами.

Ніщо так ядро не характеризує скорого упадку загально-руської державної ідеї й її синоніма Києва, як поставлення по біч себе трьох останніх київських князів: Мстислава, Ярополка і Всеволода II. Кожен із них володів у Києві по 7 років та їх панування то три ступені, по яких розвивався процес упадку "Руської землі". І особисті прикмети цих трьох князів і об'єм їх влади і внутрішні відносини між князями і вкінці становище між народами — відповідають якнайдокладніше трьом ступням розкладу. Мстислав був під кожним оглядом подібний до свого батька: і розтяглістю волостей і повагою серед інших князів і чесністю характеру. Ярополк одідачив по батькові хіба лицарскість, може навіть мав її у вищому ступні, натомість силою, повагою й енергією стояв позаду батька і брата. А Всеволод мав тільки одну політично гідну прикмету, — а саме дипломатичну зручність; позатим амбіція його й широкі пляни стояли у відворотнім стосунку до реальної сили і моральної вартости цього князя. Та ще нижче покотився віз "матери руських городів" по смерті його [1.VIII.1146]. Тепер розгорілася завзята боротьба за честь називатися великим князем київським, настільки завзята, наскільки ця честь мала меншу політичну вартість. В цій боротьбі розбилосся Володимирове плем'я на ворожі собі династії Мстиславичів і Грієвичів, які у своїх

політичних змаганнях виявляють ядро історичну суперечність двох національних типів: українського і московського.

34. Із'яслав II. [1146-1154] і Юрій [1149-1157].

На підкладі династичного розламу в Мономаховім домі та національно-політичного роз'єднання між Україною і Московщиною зарисовуються незвичайно плястично дві княжі постаті в самій середині XII.в. - Володимирового внука і сина: Із'яслава Мстиславича і Юрія Мономаховича. Із'яслав бував за часів київського князювання батька і стрія у різних волостях, остаточно обняв Володимир [1135]. Передчасна смерть старшого брата Всеволода [1138] відкрила перед ним - по думці Мстиславового зарядження - вигляд на київський стіл по Ярополку. З цього приводу прийшло до конфлікту із Всеволодом II. Ольговичем, закінченого в тім дусі, що по Всеволодовій смерті Київ мав припасти Із'яславові разом із стрієм В'ячеславом.

План був дуже зручний, бо сплітаючи в одно вітчизні претенсії Мстиславичів зі старшинними Мономаховичів відтравував від Юрія суздальського й одночасно давав Із'яславові, при звісній нездарности В'ячеслава, повноту велико-княжої влади. На основі цієї згоди передав Із'яслав Володимирію Всеволодовому синові Святославові [1141] і перейшов у спільну зі стрієм Переяславщину. Та цей компроміс розбився на віроломстві Всеволода II., який задумав забезпечити Київ для свого роду. Із'яслав кинув одначе брата його Ігоря у в'язницю і запросив В'ячеслава на княжий стіл; та коли цей побоявся боротьби з Юрієм і чернігівськими Ольговичами, сів сам у Києві [13.VIII.1146], відобраючи собі одночасно й Володимирію.

Із'яслав Мстиславич - одна з найзамітніших постатей нашої старої історії. Бихований у традиціях Мономаха почував себе покликаний відограти визначну роль на Русі, до чого мав незвичайні особисті дані. Енергійний, хоробрий і лицарський, людяний, привітний і щедрий, викликав у сучасниках подив і прихильність; як визначний полководець здобував велике прив'язання дружини і полків, любив щоб його називано царем і мав приповідку: "не іде місце до голови, тільки голова до місця". Та ці прикмети романтичного

лицаря були недостаточні в тім часі, щоб створити й удержати тривку політичну будівлю; до цього треба було мати окремий політичний талант з великим засобом індивідуальної і громадської безоглядності. У змаганнях його не став систематичности і консеквенції; київський стіл був йому немов ціллю сам про себе, без огляду на його малу політичну вартість; це видно з того, як він до 1146.р. міняв волості раз-по-разу, щоб тільки стати ближче золотого київського стола.

Під цим оглядом перевищав його противник - Ю р і й . Одержавши від батька Ростов і Суздаль уважав він цю волость своєю батьківщиною, старався укріпити се насліддя і поширити, одначе не думав його міняти або покидати задля Києва, до которого тягнула його амбіція засідати у блеску батьківської слави. З цієї причини треба йому признати політичну вищість над Із'яславом, дарма, що не мав ані трохи тих принадних рисів характеру, як Із'яслав: був непривітний, захланний і скупий, схильний до жорстокости і неллицарський. В цих обох типах сконцентрувався історичний українсько-московський антагонізм у змаганнях заволодіти київщиною.

Ненависть між обома князями ще сягала князювання Ярополка, коли той, приготовляючи Мстиславичам шлях до київського престола, посадив був Всеволода і Із'яслава в Переяславі, якого Грій бажав для себе; тільки висунення Ярополком В'ячеслава відложило на якийсь час розправу межі суперниками. Тепер же успіх Із'яслава став для Юрія за "казус беллі".

Він порозумівся з Ольговичами і приєднав Володимирка галицького, який був занепокоєний зростом Із'яславової сили. Союз скріплено опісля подружжями дітей. Вмить станули проти себе дві коаліції, які скоро розширилися на всю майже Європу. По боці Із'яслава були: Мстиславичі, з яких одна лінія мала окрім Києва Волинь і Турів-Пинськ, друга - Смоленськ і Переяславщину | часами Новгород і Минськ |; з інших княжих династій приєднав Юрієвого ворога Ростислава рязанського з чернигівської династії; окрім того угорський король Гейза II. |1141-1161|, відколи подружився з сестрою Із'яслава Евдозиною |1146|; далше польський князь Болеслав Кучерявий |1146-1173| і чеський король Владислав II. |1140-1174|, німецькі Вельфи, Роджер сицилійський. По боці Юрія були натомість: Святослав Ольгович чернигівський,

половці, Володимирко галицький, Візантія, Гогенштауффи.

Перша фаза боротьби [1146-1150] велася зі змінним щастям, серед якої Із'яславові дуже пошкодило убиття киянами Ігоря Ольговича [1147]. Битва під Переяславом [1149] скінчилася перемогою Крїя; Із'яслав дав за виграну й уступив у Володимир. Крїй тріумфував, добившись Києва, предмету своїх мрій. Він задумав відібрати й Володимир, одначе це не повелося з огляду на опозицію Володимирка. В 1150.р. уложено згоду; на основі її Крїй залишався київським, Із'яслав володимирським князем.

Згода перетривала одначе ледви кілька місяців й уступила місця новій фазі боротьби [1150-1154]. Київська людність була незадоволена Крїєм і до Із'яслава приходили заклики, щоби брав Київ. Він дійсно несподівано явився у південній Київщині, людність почала переходити до нього і Крїй утік за Дніпро [1150], піславши за підмогою у Галичину та Чернигівщину. Із'яславові вдалося, щоправда, прихилити старого В'ячеслава до спілки у влади, одначе тимчасом Володимирко з'явився з галичанами недалеко Києва. Битва над Стугом випала некорисно для Із'яслава і він покинув знов Київ. Та й Крїй не закріпив довго місця. Найближчого зараз року Із'яслав пішов походом на Галичину, а звідди з угорською підмогою на Київ. Людність прийняла його з ентузіазмом і Крїй утік чим скорше за Дніпро. Із'яслав разом із В'ячеславом сів твердо в Києві [1151]. Крїй намагався ще кілька разів пробувати щастя, одначе без успіху; він стратив навіть Переяслав і подався у свій Суздаль. Тимчасом Із'яславові вдалося при помочі угрів присилувати Володимирка залишити Крїєву сторону [1152], та коли по смерті галицького князя [див. § 35] його син Ярослав не покидав союзу з Крїєм, пішов новим походом на нього. Під Тербовлею розбив галичан і при тім виявив єдиний раз у житті жорстокість: велів поубивати полонених [1154]. Тепер Крїй не був небезпечний, одначе й Із'яслав не жив уже довго. Дня 14. листопада 1154.р. закінчив своє бурхливе життя, а з ним щез останній блиск Києва. "Плакала по нім вся Руська земля і всі чорні клубоки, як по царю і пану своєму, більше як по батькові, бо він був чесний, благородний, христоробивий і славний".

Недовго по нім умер і безславний В'ячеслав; та Крїєві й тепер не було легко повернути у Київ, маючи проти себе в додат-

ку ще й чернигівську династію. Щойно 1155.р. здобув він третє страчене місце і займав його ще два роки. Смерть його [1157] виявила наглядно, як непопулярний був він сам і його суздальці на Україні: як 1113.р. постали розрухи в Києві і приневолили нелюбих північних гостей скоро покидати Київщину.

З ім'ям Із'яслава II. зв'язане друге намагання усамостійнення руської церкви. Він велів вибрати митрополитом найславнішого тоді духовника і письменника К л и м а С м о л я т и ч а [1147], одначе цей не на шов загального признання: єпископи-греки [а такі все ще були на Русі] протестували проти нарушення патріярших прав і піддержували їх усі політичні противники Із'яслава. Таким чином Клим міг виконувати митрополичу владу тільки так довго, як Із'яслав сидів у Києві. Всі заходи цього князя і пізніше його брата Ростислава, щоб здобути для нього потвердження патріярха, були безуспішні; митрополитів присилали дальше з Царгороду - руська церква в тім часі дає також образ загального упадку.

35. Б о л о д и м и р к о і його політика [1141 - 1152]

В боротьбі між Із'яславом і Юрієм важну роль грав галицький князь Володимирко. Як перші Ростиславичі, так і він змагав не до панування в Києві, натомість дуже енергійно дбав про свою волость, шукаючи всякої нагоди, щоб її укріпити і поширити. Він був сином Володаря перемиського і зразу ділився землею з братами [див. § 32.]. По традиції батька і стрія піднімав разом з ними походи на Польщу, то самостійно [1126], то в союзі з Угорщиною і Чехією [1132-1135]. Переживши всіх братів, заволодів усім Підкарпаттям, окрім Звенигорода, який остався при синові брата Ростислава Івані, та переніс столицю у Галич [1141]. До цього спонукала його наперед зменшена небезпека з боку Польщі, де тоді почався політичний розпад; це дозволяло пересунути столицю з Перемишля на схід: Галич лежав близько політичного і культурного осередка східньої Європи - Києва, ближче колонізаційних просторів на Пониззю і при Дністровім торговельнім шляху.

Сучасники звали його "многоглаголивим", одначе не можна йому відмовити зручності й енергії, хитрости в політичних рахунках

і дипломатичній грі, чим накладав неблизкучі воєнні кваліфікації. Ніхто з галицьких князів не мав стільки ворогів і походів, як Володимирко, та все він умів вийти ціло із скрутної обстанова. Його політика в справі боротьби князів за Київ змагала до того, щоб при сій нагоді здобути якнайбільше користей для себе та щоб сусідня Володимирія не зросла у надмірну силу.

Із Всеволодом II був зразу в союзі і помагав йому разом із Іваном Васильовичем проти Із'яслава Мстиславича володимирського. Одначе коли Всеволод віддав Володимир своєму синові Святославу (див. § 34.), не міг Володимирко стерпіти такого на-рушення політичної рівноваги і це довело до розриву між Гали-чем і Києвом. Володимирко виповів війну Всеволодові. Цей нез-вичайно зручний дипломат зложив велику коаліцію з "усіх русь-ких князів" і поляків. Володимирко дістав поміч з Угорщини, з якою здавна був в добрих відносинах, одначе без битви знайшовся в такім стратегічно труднім становищі під Звенигородом, що покорився Всеволодові і заплатив значну контрибуцію [1144].

В самій Галичині мав Володимирко опозицію, з чого скористав Іван Гостиславич і, порозумівшись з нею, захопив в неприсутності князя Галич [1145]. Та Володимирко здобув Галич назад; Іванові вдалося втекти на Дунай, а звідси у Київ до Всеволода. Забравши Звенигород, Володимирко став тепер паном усієї Галичи-ни, а Іван бездомним князем, що був дальше знаний під назвою Гер-ладника. Всеволод підняв в інтересі Івана новий похід "русських князів" і польського Болеслава Кучерявого на Галичину, одначе залога Звенигорода так оборонялася завзято, що Всеволод, захво-рівши, завернув назад [1146].

Коли в Києві засів Із'яслав і знов узяв давніну свою Воло-димирську волость, прийшло до конфлікту з Володимирком. Цей мав досі підпору в Угорщині, та відколи угорський король Гейза II оженився з сестрою Із'яслава, політична система змінилася. Воло-димирко входить у союз з суперницею Угорщини Візантією (де його сестра була замужем) та з ворогом Із'яслава Юрієм суздальським. Цей союз, зміцнений подружжям Володимиркового сина Ярослава з Ольгою Кривною, був для Юрія дуже цінний; Володимирко міг пос-тійно шахувати Із'яслава так, що цей не міг розвинути повної си-ли у своїх змаганнях за Київ. Із'яслав пробував кількома наво-ротами знищити Володимирка, одначе галицький князь усе вмів зруч-

но виратуватися з найбільшої халепи. Раз умів недопустити до сполуки угрів з Із'яславом і помирився вчасніше з ними [1150], другий раз в часі розгару боротьби Із'яслава з Грієм захопив Із'яславові городи над Горинню [1151]. Новий похід Із'яслава і Гейзи під Перемишль [1152] скінчився підкоренням Володимирка: він зобов'язався віддати забрані городи, та зараз потім нагло помер, не встигнувши додержати зобов'язань [1152-3]. Цей конфлікт мав тому ще сумний епілог за Володимиркового сина Ярослава [1154, див. §§ 34 і 38].

ІХ. УПАДОК КИЄВА

36. Кінець київської державности.

Смерть Із'яслава II. замкнула одно століття після Ярослава Мудрого. Яка велика різниця між обома моментами! Стара варяго-руська імперія виявляла тепер із себе цілу низку окремих політичних організмів, які між собою не були зв'язані ніякими державно-правними узлами. Без уваги на спільну родову традицію, були в них самостійні династії, які себе обопільно завзято поборювали; без уваги на традицію спільної назви виростили з них самостійні національно-політичні індивідуальності. Побільше, назва "Русь" у старім розумінні удержувалася тільки за границями колишньої Варяго-руської держави, у нутрі її це ім'я ділило політичну долю Києва, обмежувчися на волості великого князя, цесло тепер на саму майже Київщину, яка в другій половині XII.р. зветься часто "всею Руською землею".

Боротьба Із'яслава і Грія - то вершок пристрасти для чести володіти Києвом й одночасно критичний момент його політичної вартости. Наступає безупинний швидкий упадок. Розклад іде так далеко, що й сама Київщина розпадається на окремі княжі волості і вел. князь обмежений тільки на саму "матір городів руських", без найближчих пригородів. Цим способом поодинокі династії задовольняли свої амбіції - мати і свою частину у "Руській землі". Задля досягнення цієї чести не жаліли князі ні трудів, ні гроша, ні крові підданих, ні самої "Руської землі". Як у таких обставинах виглядав Київ - та ще при постійній участі половців -

легко собі уявити. Не диво тому, що поважніші князі перестають згодом добиватися київського стола для себе. Гінуючи Київ як осередок церковно-релігійного життя і як кінцеву торговельну станицю, стараються держати його у васальній залежності від себе, саджаючи у нім князів "мінорум генцієм". У цьому характері був Київ далше - майже ціле століття - предметом політичного антагонізму межи Мстиславичами з одного і Юрійвичами з другого боку; між Україною і Московщиною.

Переповідати докладно всі дальші змагання за Київ значило б уводити читача в непроглядний ліс імен і походів, сидань і прогнань. Для характеристики часу нехай послужить факт, що протягом 100 літ від смерти Всеволода II. до повного політичного упадку Києва [1146-1246], було тут: 47 князювань, 24 князів із 7 ліній і з 3 династій; з тих князів один засідав 7 разів, п'ять князів засідало по 3 рази, вісім по 2 рази. Щодо довжини панування взагалі було: одно князювання 13-літнє, одно - 6 літнє, два - 5 літні, 4 літнє - одно, 3 літні - трое, 2 літніх - семеро, а 1 літніх і менше - трицять п'ять! Серед того хаосу можна лічити політичним щастям, що Польща майже в тім самім часі [1138] вступає на шлях "права старшинства" і межує собою та що зустрічає під своїм боком добре зорганізовану Галичину. Інакше вона була б вже в XII.в. могла заволодіти українськими землями.

37. Перше зруйнування Києва [1169].

По смерті Із'яслава II. [1154] претендентами до Києва - окрім Юрія - були смоленський Ростислав I. Мстиславич [1154-1167] і чернігівський Із'яслав III. Давидович [1155-1161]. По короткій перемінній боротьбі оба мусіли уступити перед суздальцем [1155-1157]. По його смерті захопив Київ зразу Із'яслав, та Ростислав при допомозі володимирців і галичан прогнав його [1158-9] і з малою перервою [1161] удержався цілих вісім літ. Князі були очевидно знеможені боротьбами і це принесло розмірний спокій. Завдяки цьому Ростислав міг присвятити свою увагу справі половецькій, яка тоді ставала знов дошкульною, одначе не здобув особливого успіху. На офензиву великого стилю не стати було українських князів тепер ще менше, як перед тим.

По смерті Ростислава Київ перейшов без особливих труднощів на його володимирського братанича Мстислава II. Із'яславича [1167-1170], одначе за ціну згадуваного вище занатомізування Київщини. Він відновив лицарські традиції батька й організував походи на половців [1168], одначе з приводу незначної справи старий конфлікт батьків бухнув ясним полум'ям і спровокував велике нещастя на Київ. Суздальський князь Андрій Юрійович [він переніс свою столицю у Владимир над Елязмою], що з молодих літ ненавидів Київ й Україну, зібрав цілу партію дрібних князів [між ними й українських] та рушив на Київ, взяв його й по варварськи знищив [8. III. 1169]. Сам він не сів у Києві, тільки посадив як свого намісника брата Гліба [1169-1171]. З того часу хотів самовільно ставити і скидати князів і вимагати від них послуху. Ця політика володимирця викликала опозицію в українських князів; вони почали організуватися до боротьби з ним. Мстиславові вдалося ще на один момент захопити Київ, одначе потім зневірився в дальшій боротьбі і повернувся у Володимирію. Тут він помер незабаром [1170].

Київ переходить з рук до рук [Володимир Мстиславич 1171, Роман Ростиславич 1171 і 1175-6, Михайло Грієвич 1172, Рюрик Ростиславич 1173, Ярослав Із'яславич 1174], поки не опинився на довгий час в руках Святослава II. Всеволодовича чернігівського [1176-1194], який з малою перервою [1180] володів ним до смерті, одначе без пригородів, бо був приневолений відступити їх своєму суперникові Рюрикові Ростиславичеві [1173-1210]. Разом з цим наступив час розмірного спокою для України і він дозволив українським князям звернути головну енергію в напрямі степу. Піднімаються більші походи на половців як напр. 1184 на Низ, де над Ореллю розбито орду Боб'яка; 1185. нещасливий похід Ігоря і Всеволода Святославичів на Каялу, потім 1187, 1190 і т.п. Одначе політичними успіхами ці походи не увінчалися. Князі були вдоволені обороною землі.

38. Г а л и ч и н а з а Я р о с л а в а [1153-1187] і
В о л о д и м и р а [1187-1198]

Володимирків син Ярослав почав своє князювання в тяжких обставинах - серед розгару боротьби Із'яслава з Грієм

і при неполаданих відносинах між Володимирією і Галичиною. Він поспішив приєднати собі Із'яслава, однак скоро прийшло та- ки до конфлікту з ним, мабуть заходами Юрія, що був тестем Яро- слава. Під Т е р е б о в л е ю прийшло до бою, в якому Із'яс- лав хитро переміг Галичан і справив різню між ними [1154].

Отся сумна картина замикає дотеперішню фазу боротьби Галичини з Володимирією. Вона вривається тому, що недовго після Із'ясла- ва володимирські князі покидають змагання за Київ і цим спро- ваджують рівновагу обох головних українських земель.

Ярослав належав до найвизначніших постатей старих часів на Україні. Сучасники називали його розумним, вимовним, поважним і сильним, добрим господарем і політиком. Держава його, забезпе- чена на ціле покоління від спроб завоювання, зацвіла економіч- но. Галицька колонізація пішла вниз Дністром і Прутом, доходя- чи до Буга і зрідка — мішаючися з румунською людністю, яка саме в тім часі починає посуватися на північ — до самого Дунаю. Га- зом із цим розширився і політичний вплив Галичини на південь. З сусідніми державами відносини були добрі, особливо з Угорщи- ною. Незнані нам ближче причини привели Ярослава у ближчі зно- сини з цісарем Фридрихом I. [1152-1190], які довели до того, що він признав над собою ленну зверхність Гогенштауфа [1165]. Ста- новище Ярослава до спорів за Київ було подиктоване виключно ін- тересами власної землі. З самого початку держав він сторону Ю- рія і стягнув на себе згадану вище невдачу під Теробовлею, од- наче незабаром прийшло між ними до деякого напруження. Причиною цього було те, що у Юрія перебував Іван Берладник [див. § 25], який не скривав своїх намірів повернути в Галичину. Тож Ярослав мусів дбати, щоб Іван не став зрядом проти нього і тому дома- гався видачі Івана. Однак Юрій не зробив цього й Іван опинився у його ворога Із'яслава III. При допомозі цього князя намагався Іван вдертися з Пониззя в Галичину, однак акція не удалася; натомість Ярослав у відплату пішов походом на Із'яслава і про- гнав його з Києва [1158], помігши цим способом до перемоги Гос- тиславови I. Іван Берладник опинився опісля на чужині, де й по- мер кілька літ пізніше [в Солуні 1161].

Із внутрішніх справ тодішньої Галичини замітний особливо зріст політичного значення боярства. Сусідство з Польщею й Угорщиною та брак безупинної флюктуації дружинників були при- чиною, що тут найборше з усіх українських земель наступила со-

діяльна еволюція в цьому напрямі, що дружина почала перемінятися в родову і земельну аристократію. Разом із цим проявилася змагання до політичної влади, до обмеження князів у користь боярської ради ["думи"] і до захоплення урядів. Вже в часах Володимирка бачимо прояву цього у спробі збутися князя і посадити в Галичі Івана. Подібно Володимиркові був Ярослав абсолютистом, чи там давав опановувати себе фаворитам. Проти них оберталася загальна ненависть боярства. Напруження збільшилося ще задля того, що Ярослав покинув свою жінку Ольгу Грієвну суздальську, почав жити із боярською дочкою Настасею Чагровою і мав з нею сина Олега. Ольга і син Володимир змовилися з боярами і довели до вибуху революції, в якій Настася упала жертвою фанатизму противників: згоріла як чарівниця на кострі [1170], після чого княжа родина погодилася.

Ця згода була однак тільки формальна; в душі остав Ярослав неприхильний жінці й синові, що виявилось при його передсмертних заповітах. Він рішив поділити державу й віддати головну частину з Галичем Олегові "Настасьичеві", другу з Перемишлем Володимирові. Коли візьмемо під увагу виявлений пізніше характер Володимира, мусимо прийняти, що в основі цього вивинчування молодшого і неправесного Олега не лежала сама тільки особиста симпатія до сина нещасної Настаськи. Ярослав хотів очевидно передати долю держави в ліпші руки, однак плян його не ввався. Володимир і бояри зобов'язалися щоправда присягою, що будуть шанувати його останню волю, однак зараз по смерті князя [1. X. 1187] зломали свою обітницю. Вони прогнали Олега з Галича та привернули назад цілість держави.

Володимир [II] не довго тішився добрими відносинами до бояр. Не виявляючи жодних сильних і цінних прикмет діда і батька, наслідував хіба їх неохоту до політичних змагань боярства: він "не любив думи" боярської. Та галицьке панство дало йому дуже скоренько відчутти свою силу. Володимир сам зготовив зброю проти себе. Овдовівши ще за батька, почав був жити з якоюсь попадею і мав з нею двох синів. І взагалі мав він бути ласий на жінок і допускатися поганих учинків на цьому полі. Бояри заявили, що не "хотять кланятися попаді", і почали накладати з володимирським князем, Володимировим сватом Романом Мстиславичем [1170-1205], якого політична енергія шукала всюди корисного для себе поля діяльності. Вони запросили його княжити в

Галичині на місці Володимира.

Революція повелася [1188]. Володимир утік з "попадєю" і синами на Угорщину і просив помочі у Б е л і III [1174-1196]. Цей не відмовив, перейшов гори і підступив під Галич. Роман не надіявся того і покинув своє нове князівство. Угорський король заняв галицьку столицю, одначе побачивши, що Володимир не має тут прихильників, порозумівся з одною частиною боярства та як "король Галичини" іменував князем-намісником свого сина Андрія. Адміністрацію краю віддав він галицьким боярам, яких лояльності мала стерегти угорська військова застава, а Володимира ув'язнив та разом із родиною держав під пильним доглядом на Угорщині.

Отся перша окупація Галичини уграми зробила тоді між українськими князями велике враження, тимбільше, що угорське військо - як усе і всюди - своєю поведінкою здобуло зараз голосну "славу". Духовенство з митрополитом на чолі почало взивати різних князів до визволення Галичини від "чужоплемінників". І галицьким боярам прийшлося скоро пожалувати свого вчинку; вони раді були дістати якогось українського князя. В тій справі зверталися потайки до різних князів, між іншим до Романа, Рюрика, Святослава і до Ростислава, сина Івана Берладника. Цей останній справді пішов з малою силою на Галич, одначе обіцянки бояр показалися пусті; до нього перейшло тільки дуже мало. В битві з уграми під Галичем він був ранений, дістався у неволю і з ран помер. Говорено, що угри нароком так лічили його, побоявшись його популярности серед галичан.

Тимчасом Володимир утік з неволі у Німеччину і відновивши ленну присягу батьків, знайшов опіку на цісарському дворі. Фридрих I. відіслав його у Польщу з наказом до краківського князя Казимира II. [1177-1194], щоб цей допоміг Володимирові до повороту у Галич. Так і сталося. З огляду на протекцію цісаря угри уступили без боротьби. Володимир обезпечився ще одною протекцією - свого дядька Всеволода суздальського і завдяки цьому ніхто з українських князів не наставав на Володимира до самої смерті [1198 або 1199].

39. Суздальська політика.

В міру упадку Києва відсувалася друга столиця Варяго-руської держави - Н о в г о р о д - щораз дальше поза круговорот

подій зв'язаних із боротьбою за Київ та з політичною ситуацією на українських землях. Живі торговельні зносини з Балтійським морем відкрили тут ворота культурним і громадським впливам німецької Ганзи та довели до поступневого перетворювання новгородського князівства у міщанську аристократичну республіку, в якій влада князя постійно маліла, а зате збільшалося значення посадика-намісника. Слідом Новгороду пішов Псков, вчасі й Полоцьк, які до того здавна стояли осторонь політичних подій на Україні.

Інше становище займала Ростовсько-суздальська чи |від сер. XII в. | Владимирсько-суздальська земля над Волгою на території первісно фінській. Найстарший політичний осередок її Р о с т о в був зразу зв'язаний із Новгородом, одначе вже за Володимира I. творив окрему волость, яку зачислювано до менше важних і яка діставалася наймолодшим князям. По смерті Ярослава |1054| перейшла вона на його сина Всеволода I., внука Володимира II. Мономаха і правнука Юрія I., званого Довгоруком. Той князь розширив володіння на схід і, щоб бути ближче України, переніс столицю у С у з д а л ь та став родоначальником окремої лінії Мономаховичів |див. § 33|. Його змагання, щоб панувати над Київщиною і Переяславщиною, довела до довголітньої завзятої боротьби з українськими князями |див. § 34|.

Його син А н д р і й Боголюбський |1154-1174| посунув столицю ще дальше на південь, у В л а д и м і р над Клязмою та з ненависти до Києва й України старався зробити з нього політичний і культурний осередок східної Європи. Після зруйнування Києва 1169 р. |див. § 37| він задумав підірвати у "матері городів руських" й ту єдину честь, яка їй ще оставалася - певто релігійно-культурну. Він почав заходи у Чергороді, щоб утворена була о к р е м а від Києва м и т р о п о л і я у Владимирі |1162|, одначе безуспішно. Дальші його заходи в напрямі утворення гегемонії Владимира над Україною були перервані смертю князя з рук бояр |1174|. Зі становища політичних інтересів України тільки пожалувати треба, що патріярх і митрополит - грек не допустили до задуманого ним і єп. Федором відокремлення москвської церкви.

По кількох роках політичної кризи у Суздальщині обняв там владу наймолодший Юрієвич, В с е в о л о д |1177-1212|. Він

пішов слідами батька і брата та змагав усіми силами до удержання переваги на Русі. В першій мірі відчули це українські землі — Чернігівська і Київська — де князювання Святослава II. [див. § 37] було тільки блідом відбитком дійсної влади. Всеволод умів при помочі інтриг здобути вплив на всіх інших українських князів. Про протекцію його над Володимиром галицьким говорилося вище [§ 38], та державно-правного значення вона не мала жадного, хочби з огляду на велику віддаль обох земель. Все ж таки був у ній явний доказ, що політичний осередок східньої Європи почав пересуватися з-над Дніпра на Волгу і що династія Грися Довгорукого почала наново будувати розсипану Варяго-руську державу і простягати свої справді довгі руки на всю Україну. В таких обставинах політична концентрація українських земель, задля східньо-європейської рівноваги сил і протидії Суздальці з одного боку та Новгородові з другого, стала історичною необхідністю. Вона ждала тільки великої індивідуальності між українськими князями, яка була б у силі цю концентрацію перевести в діло. І хто ж був до цього більше покликаний як не внук і різного суперника Роман Мстиславич?

Г. ПЕРША УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Х. ЄДНАННЯ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ

40. Роман [1199-1205].

Батько його Мстислав Із'яславич, знеохочений боротьбою з суздальцями за Київ, по зруйнуванню його Андрієм, повернувся у свою батьківщину Володимир [див. § 37] та умовився зі своїм братом Ярославом луцьким, що обі голості будуть на даліше ділитися у простій лінії. Була це перша умова між українськими князями, яка вітчинний принцип, проголошений в Любечі 1097. р., проводила послідовно і в поодинокі землі. Цим способом відрокремлена Володимирія перейшла [1170] на найстаршого сина Романа, уродженого з польської князівки, дочки Болеслава Кривоустого. Володимирський двір був одже в живих родинних зносинах

із краківським і Роман перебув значну частину своєї молодости у Польщі та Німеччині, що не остало без корисного впливу на політичний світогляд і духову культуру нащадка такого високоталановитого роду, як Мстиславичі.

Володимирська спадщина його, обкробна відділенням Лупька, призначена до-того удержувати й молодших братів, давала за мале поле для діяльності цього розумного, сильного волею і культурного князя. Такі одиниці мають чимало ворогів; і Роман мав їх зараз, як тільки вперше виступив на політичній ниві. Було це ще в часі, коли батько його був великим князем київським. Новгородці, незадоволені своїм князем, прогнали його та випросили собі у Мстислава найстаршого його сина Романа за князя [1068]. На це Андрій суздальський [до якого утік був прогнаний новгородський князь] відповів війною та разом зі союзниками "взяв на щит" Київ [1169, див. § 37]. Одначе не був в силі прогнати Романа з Новгорода, де цей молодий князь своїм лицарством і характером здобув собі велику прихильність; щойно смерть Мстислава веліла Романові повернути у Володимир.

Дальший його виступ на ширшій політичній арені то звісне нам уже його коротке володіння в Галичі [1188, див. § 38], якого мало не переплатив утратою Володимира, тому що наступник його брат Всеволод белзький після цієї невдачі довго не хотів уступити з володимирського стола. Коли проба Романа відвоювати Галич не повелася і привернений цісарем Володимир галицький найшов протекцію у Всеволода суздальського, Роман звернув свою амбіцію на "Руську землю" - Київщину, де його тесть Рюрик займив місце Святослава II. [1194] і віддав йому деякі городи від степу. Одначе Всеволод суздальський, щоб удержати своє старшинство над українськими князями, завів між ними таку інтригу, що тесть і зять стали смертельними ворогами. Роман не міг, покинувши, з огляду на становище всесильного Всеволода, знищити противника, тому подався у Польщу за союзниками, вмівався у тамошню межиусобню синів кн. Казимира Лестька і Конрада проти стрія Мешка Старого і в нещасливій для перших битві був ранений [1195]. По цій невдачі помирився з тестем поверховно [на ділі оба ворогували з собою дальше], поки події в Галичині не відкрили йому блискучих успіхів.

Останній Гостиславич на Галицьким столі умер десь при кін-

ці 1198. чи на поч. 1199. р., не полишивши потомків і Роман зробив зараз усе можливе, щоб здобути назад утрачене перед десяти роками князівство. Він мабуть завчасу приготувався до того, щоб обняти спадщину по Ростиславичах. Своєю участю у польських справах зобов'язав кн. Лєстька до підмоги у своїх стараннях за Галич. З королевичем угорським Андрієм, який сидів був раніше коротко в Галичі, умовився також: Роман підпер його в боротьбі з братом Емерихом і за це одержав Андрієву згоду й обіцянку псуєчі у своїх заходах щодо Галича. Вкінці Роман подбав і про згоду або хоч неутральність Всеволода суздальського, що виконував деяку протекцію над останнім Ростиславичем, та мабуть і у німецького короля Филипа IV., як формального ленного зверхника Галичини. Все те дозволило йому зараз на першу відомість про смерть Володимира явитися в Галичі.

Противниками його виступили сини Ігоря Святославича з чернігівської династії, яких мати була сестрою Володимира; мабуть і сам Володимир приготував ґрунт для них, будучи в союзі з Рюриком і Ольговичами проти Романа. Ігоревичі знайшли поміч з одного боку у Рюрику київському, із другого у частини галицького боярства під проводом Володислава Кормильчича. Та Роман випередив противників і відобравши присягу від галичан, поспішив на Київ і примусив Рюрика зректися його; одначе сам не засів у Києві, тільки посадив у нім свого намісника |стриєчного брата І н г в а р а луцького|. Ігоревичі зреклися очевидно Галича, а прихильники їх серед боярства пішли на вигнання.

Таким способом завершилася політична злука двох досі ворожих собі українських країв, Галичини і Володимирії, епоховий факт в історії України — перше о л и ц е т в о р е н н я з а г а л ь н о - у к р а ї н с ь к о ї д е р ж а в н о ї і д е ї проти панрусизму, репрезентованого щораз явніше, в міру упадку Києва, суздальсько-московськими князями. Окрім Чернігівщини майже всі заселені землі України були об'єднані в державну цілість. Заскочени і подіями Всеволод прийняв цей переворот до відомості, тим більше, що в останніх часах і він сам був проти Рюрика. Та без сумніву зріст Романової сили був Всеволодові дуже немилий, бо усунув сферу суздальських впливів за Дніпро; тому певно було б між ними дійшло до боротьби, якби Роман пожив був довше. Цим способом настав на просторах давньої руської

держави українсько-московський дуалізм, а Київ зійшов до ролі граничного города.

Як політик, що інтуїційно відгадує дійсні потреби громадянства, взявся невсипущий Роман до боротьби з половцями і в кількох походах на них здобув собі таку славу у сучасників, супроти якої здавалася бліднути Мономахова слава. Тимчасом коромольний Рюрик готовив пімсту. По відході Романа з половецького походу зв'язався з половцями і напав несподівано на Київ, взяв його, пограбував і поруйнував його не гірше Андрія Боголюбського [1203], доказуючи цим повну політичну декаденцію київського великокняжого стола. Це було на руку Всеволодові і він довів своєю інтервенцією до того, що Роман згодився посадити Рюрика назад у Києві, під своєю і Всеволодовою протекцією; однак скоро потім, переконавшись в коромольності тестя, скинув його наново, постриг з жінкою і донькою у ченці, а київським намісником поставив Рюрикового сина Ростислава, Всеволодового зятя. Таким чином Київ хитався між Романом і Всеволодом.

Був це вершок могутності Романа й його молодій державі. Відсуваючи свою розправу з Всеволодом на пізніше й обезпечивши Україну від половецьких нападів, не спускав з ока й політичних справ на заході і півночі. В порозумінні з німецьким о р д е н о м Х р е с т о н о с ц і в опер північні межі о р. Наров та снував широкі пляни щодо поширення західних границь. Він не остав байдужим супроти великої політичної боротьби, яка потрясала тодішнім католицьким світом — боротьби між Вельфами і Гогенштавфами. Подібно як за боротьби Генрика IV. і Григорія VII. краківський князь Л е с т ь к о [1194-1227] був сторонником папи; отже мусіло поставити галицько-володимирського князя по противнім боці, тимбільше, що Роман, займаючи Галичину, мабуть відновив старий ленний зв'язок із цісарем. Саме тоді в Німеччині стояли проти себе два королі: Ф и л и п л в а б с ь к и й [із Гогенштавфів 1198-1208] і О т т о IV. [із Вельфів 1198-1215]. Роман, як прихильник першого, пішов війною на Лестька польського, щоб після перемоги дістатися у Саксонію, землю Оттона IV. Та при переправі через Вислу під З а в и х в о с т о м прийшло до битви, в котрій Роман упав [19.VI.1205]. Був це один з найтяжчих ударів у нашій історії. Діло Романа, злучення Галичини з Володимирією і перебрання традицій Києва, було вже у своїх по-

чатках захитане. Суздаль мав причину радити.

З іменем Романа в'яжуться дві окремі традиції: одна - то його буцімто особлива ревність православна і неприхильне становище супроти змагань папи приєднати його до латинства чи церковної унії; друга - то його буцімто велика жорстокість у відношенні до бояр і литовців. Обі традиції походять із різних джерел: перша з них у своїй формі неможлива, бо Роман якраз був прихильний католицтву, вона тільки може бути відгомонам участі Романа в антипапській коаліції, від якої папа Інокентій III. [1198-1216] може хотів його відвести, одначе без успіху.

Друга традиція польського походження, не має більше стійності. Про якусь незвичайну суворість Романа до галицького боярства не знаємо нічого, як і взагалі про такий нахил Романового характеру; навпаки маємо чимало звісток про обожання Романа володимирським боярством, а що до галицьких, то кара на Кормильчичів за зраду ["невіру"] була навіть лагідна. По всій імовірності ця легенда утворилася у зв'язку з антипольською й антипапською політикою Романа, при відгомоні боротьби Романа з половцями. Звісно, Роман мав і завзятих ворогів, хочби й власного тесть Бюрика, одначе не в особистій жорстокості був корінь ненависти. Роман належить до типу таких визначних одиниць, яких сучасність обдаровує як сильною любов'ю, так великою ненавистю. Щодо самої традиції, треба пам'ятати, що цю легенду пустив у світ Вінкентій Кадлубек, звісний пам'ятист і безцеремонний фальшивник історії.

Історичне значення Романа "самодержця і царя всеї Русі" величезне. Він був творцем першої національної української держави, якій основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загально-руської держави перед більше як 100 літами. Цим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностей. Очевидно, що це було сполучене з гонимим занепадом Києва, який уже від довшого часу не мав ніяких умов бути політичним осередком східньої Європи; він став перехідним простором, на яким стиралися впливи двох нових осередків, Галича і Суздаля. Київ не був у силі сповнити найважливішого свого завдання - здобути українські луги і степи, тож мусів відступити свою роль іншим. І дійсно, тільки з Галичини і Волині могла початися офензива на

схід, якої початки бачимо вже за Гостиславичів. Роман зрозумів це завдання першої загально-української держави й одною із головних цілей уважав боротьбу з кочовиками, для яких був "львом, рисом і крокодилем".

41. Боротьба за Галичину [1205-1245].

Усміхнулася була доля українському народові, даючи йому політичне об'єднання й самостійність; та майже в тій самій хвили замарилося її лице і стало непривітне. Смерть Романа розпутала всі ворожі й анархічні живля, які відразу вдарили на його велике діло. Перший Рюрик використав нещастя України. Він розстригся зараз, сів у Києві на місці власного сина та почав умовлятися зі своїми смоленськими свояками та з чернігівськими Ольговичами, якої поживитися Романовою спадщиною. Найнявши половців, які відітхнули спокійніше по смерті Романа, союзники підняли похід на Галичину [1205]; одначе справа показалася труднішою, як могло здаватися зразу.

Роман залишив вдову (незнану з роду й імени, з якою подружився щойно 1201 р., після постриження в ченці першої жінки Рюриківни) і двох синів: трьохлітнього Данила й однолітнього Василька. Вік княжичів приносив завжди великі небезпеки для держави, такої молоді, серед стільки внутрішніх і зверхніх ворогів. В користь політичної етики тодішніх українських князів можна сказати те, що противники Романовичів менше посягали по їх володимирську спадщину, батьківщину самого Романа, а більше по галицьку, до якої підносили більше або менше стійні династично-правні претензії. Перший наступ їх розбився об угорську протекцію над Галичиною.

Тодішній угорський король А н д р і й II. [1205-1235] був приятелем Романа і зараз по його смерті зустрівся з удором в Сяноці та взяв під свою опіку малих княжичів. Тодішнім звичаєм уважав їх за своїх васалів і з того часу почав до теперішнього титулу "короля Галичини" додавати: "і Володимирії". Він післав у Галич угорську заставу, на якій зламалася акція Рюрика "з усіма руськими князями". Та ця опіка не була ані постійна, ані сильна. Одна причина цього лежала в невисоких політичних кваліфіка-

ціях угорського короля взагалі, в недостатчі матеріяльних засобів і в його безнастанних конфліктах з угорським панством, що дозволяло йому хіба доривочно займатися справами Галичини. Друга причина - то становище галицького боярства.

Про перші політичні виступи галицького боярства за Ростиславичів була вже попереду згадка [§§ 35 і 38]; із цього видно, що політичний вплив його ріс рівнобіжно з упадком індивідуальності князів. Сильна Романова рука давала собі раду з цим елементом, та тепер, при безсильних його дітях, виявила ця аристократія в цілій своїй ширині свої прикмети. Дружинний характер її затратився вже цілком; суспільні інтереси її були вже не такі самі, як у князя, вони були вже у великій частині суперечні й вимагали підчинення княжої влади під вплив боярства. Дотого бачимо в характері його виразний рис анархізму, який проявлявся нахилом до самоволі, жадою влади, непокірністю і віроломством.

Правда, поодинокі прояви такого характеру можна віднайти серед баронів різних європейських країв; можливо, що й лежить він в основі психіки кожного панства, проте трудно підібрати в історії більше таких прикладів, де аристократія виявила б так мало політичного ума, як саме в Галичині. В сусідних краях, як у Польщі, Чехії й Угорщині, панська кормола затроувала також політичне життя, одначе прибирала помалу форми західнього політичного лібералізму - обстоювання певних політичних принципів і виборювання цілої низки уступок з боку володаря. Так ось з того часу маємо в Польщі т. зв. ленчицький привілей [1180], на Угорщині т. зв. Золоту буллу [1222] - здобутки, які не зважаючи на егоїстичні цілі духовенства й шляхти, були джерелом парламентаризму в обох краях.

Нічого подібного не бачимо в Галичині, у ній найбільше розвиненій українській землі. Не тому, що тут політичні змагання бояр не йшли в парі з еманіпацією католицької церкви від державно-княжого абсолютизму. В таких обставинах недостача княжої влади або безсильність її робила можливим буйний розквіт усіх негативних рис цього панства та спровадила на край і нарід величезні шкоди. Галицькі бояри ділилися на родинні котерії, які без глибшої політичної чи соціяльної думки готові були на услуги кожному претендентові або ривалеві, який умів їх відповідно нагороджувати. Як високі були амбіції деяких бояр, видно з того,

що один із них сягнув навіть по княжий вінець. Галицькі владика |в Галичі і Перемишлі| ішли звичайно також такими самими шляхами, як і бояри, одначе в їх поведінці не було й не могло бути сліду такої церковно-політичної боротьби, як у католицьких краях.

Такі обставини давали добру нагоду суперникам Романового дому добиватися галицького княжого стола. Неприхильне становище боярства з одного боку та недостаточна підпора короля Андрія з другого приневолила Романову вдову з дітьми дуже скоро покинути Галич і перейти у Володимир [1206], а коли й тут вони не почувалися безпечними – втекти у Польщу й Угорщину [1207]. Тимчасом одна впливова частина бояр, яка вже давніше накладала з Ольговичами |див. § 40|, встигла поза плечима Гюрика віддати Галичину трьом братам. **І г о р е в и ч а м**: Володимирові, Романові і Святославові – синам Ігоря Святославича |сіверсько-новгородського, звісного з походу на Половців 1184| та небожам останнього з Ростиславичів [1206-1211].

Такий вислід галицької справи кинув кість незгоди між Гюрика і його союзників і довів до того, що **В с е в о л о д III**. Святославич |чернигівський, званий Чермним| прогнав Гюрика з Києва і сам сів у ньому [1206-1212]. Боротьба між ними тяглася чотири роки, двічі скидали себе обопільно, поки не стала умова, що Всеволод узяв Київ, а Гюрик, якому пощастило сьомий раз сидіти в Києві, одержав Чернигів. По смерті Всеволода [1212], за яким скоро пішов і його суперник, та по перелетнім другім князюванні Інгвара |див. § 40|, Київ повертається на довший час до Ростиславичів |із смоленської династії: Ростислав Романович 1212-1225; Володимир III Гюрикович 1223-1234; Із'яслав IV, Ростиславич 1235|, одначе тратить усю майже політичну вартість. Навіть суздальські князі по смерті Всеволода Юрійовича [1212, див. § 39], задля внутрішнього занепаду своєї волости, випустили з опіки Київ. Боротьбою малих князів за нього не цікавиться тодішній політичний світ; очі його звернені на Галич, що встиг переїняти славу "матері руських городів" і завести такий самий танець за свій золотокований стіл, як наддніпрянська столиця та доборетися до самого краю.

Становище Ігоревичів було з самого початку дуже непевне. Межи братами вибухали разураз міжусобиці; князі і столи міня-

лися кількома наворотами і викликували угорську інтервенцію. Також відносини між Ігоревичами і боярством погсувалися дуже вчасно; на місце обопільної прихильности прийшла ворожнеча. На тлі цієї боротьби маємо дві події, що кидають дуже ярке світло на тодішні соціально-політичні і культурні обставини. Ігоревичі рішилися радикально зламати боярську опозицію й улаштували їм "ніч св. Варфоломея": п'ятсот знатніших бояр вирізано в різних місцях краю. Ця різня викликала бурю серед боярства і вони зготовили незабаром князям страшну пімсту. Удаючи бажання мати правного князя Данила, одержали вони значну підмогу від угорського короля і волинських князів, піймали Ігоревичів у свої руки і по-в і с и л и їх [1211]. По цім хотіли знатні бояри з В о л о д и с л а в о м Кормильчичом на чолі взяти регенцію за Данила у свої руки, та коли на цім полі виникли суперечности з княгинею-матір'ю, присилувано Данила покидати знов Галич, а голова боярської партії Володислав у своїй гордості сягнув по княжу владу [1213].

Ця узурпація примусила Андрія II. зробити якийсь лад у своїм теоретично леннім краю. Він зустрівся на Снішці з польським князем Лестьком, з яким мав давню умову щодо опіки над Романовичами [Данило був переважно під доглядом Андрія, Василько - Лестька] та оба піддали дотеперішні відносини до Романової спадщини радикальній ревізії, до якої зразок давала їм угорська інтервенція 1188.р. На основі цієї с п и с ь к о ї у м о в и [1214] засіла в Галичі королівська пара в особах 5-літнього угорського королевича К о л о м а н а і 2-літньої польської княжни С а л о м е ї. Рік після короновано їх святочно в Галичі [1215]. Лестько подбав при цім, щоб царство його зятя і дочки не було надто велике, тому анектував Геремішль, а своєму воєводі Пакославові виеднав любачівську волость. Романовичів, які досі мали в різних місцях дрібні волості, відшкодовано цим способом, що віддано їм Володимир, обтяжши значну частину Забужжя з Берестям у користь Польщі. Мабуть із цього приводу прийшло скоро до непорозуміння межи сватами й Андрій відобрав Перемішль із польських рук.

Одначе ця опіка над цілістю краю не скріпила угорського правління в Галичині. Дійсна влада була в руках угорських воєвод, а вони правили, як звичайно в окупованих краях. Угри були

зненавиджені; держалася їх тільки одна партія бояр, інші бунтувалися і шукали помочі поза границями краю. Лєстько мстятися на Андрію за Перемишль, порозумівся з частиною бояр і закликав на галицький стіл свого родича, новгородського князя Мстислава Мстиславича, званого Удатним |з смоленської династії, 1219-1227|. Цей явився дійсно і |особисто дуже хоробрий князь| прогнав із Галича угорську обсаду разом з угрофільськими боярами і став князем |1219|. Ця подія вразила сильно Данила, одначе він помирився з Мстиславом й оженився з його дочкою в такій вірі, що по смерті Мстислава |синів він не мав| одержить Галич.

Такий оборот справи зближив Андрія з Лєстьком і вони спільно взялися проганяти Мстислава, одначе безуспішно. При помочі Данила не тільки удержався проти угрів і поляків, а ще взяв в неволю короля Коломана з цілою залогою |1220|. Ця невдача спонукала Андрія помиритися з новим станом речей і признати Мстислава, який віддав другу дочку за молодшого угорського королевича Андрія. При цьому новий галицький князь дав доказ, що його хоробрості рівна його безхарактерність. Піддаючися намовам бояр визначив він своїм наступником не Данила, але королевича Андрія й віддав йому Перемишль |1222|. Та незабаром прийшло до конфлікту між Мстиславом з одного боку й Андрієм та боярством із другого боку, який закінчився зреченням Мстислава в користь королевича |1227|. Незабаром умер Мстислав у своїм київським пригороді Торчеську |1228|.

Тепер виступив на арену відсунений колись правний дідич Галичини Данило, щоб добиватися батьківського стола. Вже 1219.р., заохочений галицькою людністю, пробував осісти у Галичі, одначе заперечив його Мстислав. Дальше він відобрав від Лєстька землю над Бугом, забрану 1214.р., за що стягнув ворожнечу краківського князя. В рр. 1230-1233 вів він з перемінним щастям боротьбу з королевичем Андрієм, який вкінці умер в обложенім Галичі |1233|. Скоро потім умер і король Андрій II. |1235| і разом із цим закінчилися змагання Угорщини, щоб обезпечити Арпадам панування в Галичині; ця політика, яка хоч мала завзятих прихильників у одній частині боярства |Судислав|, не показала особливої енергії, зручності і розуму.

На час угорського правління припадає й перша реальна про-

ба введення церковної унії в Галичині, до чого схилилася й частина Галичини, мабуть угрофільська партія між боярами. Та звичні методи угорського режиму викликали ворожнечу до цього пляну і справа поза найперші початки не вийшла [1214-1215].

Хоч Данило, не вважаючи на свою перемогу над Угорщиною, признав щось у роді ленної зверхности короля Белі IV. [1225-1270], Беля був йому неприхильний. Безпосередніх намірів на Галичину Беля не виявляв, одначе підпірав нового претендента Р о с т и с л а в а Михайловича [з чернигівської династії], внука Всеволода III. Почалася нова боротьба [1135], ведена з різним щастям.

При помочі батька Ростиславові вдалося два роки держати Галич та остаточно енергія Данила перемогла і наддністрянська столиця перейшла на стало в його руки [1237]. Ростислав подався на Угорщину і ще кількома наворотами старався при помочі Гелі, який віддав за нього дочку, та прихильних собі бояр, обернути щастя у свою користь, одначе надармо. Данило здобував успіх на успіхом; в р. 1240. було ясно, що вдасться йому відновити політичний твір батька. Він заволодів Києвом, де після смоленської династії був наперед князь із суздальського [Ярослав III. Всеволодович 1236-1238], потім із чернигівського роду [Михайло Всеволодович 1238-1239], та поставив у нім свого намісника. Був це останній промінь українського політичного сяйва над старою столицею. Чорні тучі степові були вже над Дніпром....

Боротьба з Ростиславом за Галичину протяглася з перервами ще п'ять літ; закінчилася вона щойно 1245., у кривавій битві під Я р о с л а в л е м , повним успіхом Данила над Ростиславом й уграми. Як колись прадід Із'яслав під Теробовлею [див. § 34], так тепер Данило дав себе опанувати жорстокості по битві - єдиний раз у своїм житті. Після того відносини до Угорщини стали приязні і скріпилися подружжям між сином Данила Львом та дочкою Белі - Констанцією. Таким способом по 40 роках добився Данило своєї галицької батьківщини, одначе теперішній час "квантум мутатур аб ілльо"!

42. Т а т а р с ь к а х у р т о в и н а [1240].

Походи Романа на половців [див. § 40] ослабили степове розбицтво дуже значно. Пізніші їх наїзди не мали вже такого руйн-

ного значення, як за Володимира II. або Святослава II.; щобільше, вікове сусідство з Україною, участь у міжкняжій політиці та численні подружжя половчанок із українськими князями [м.ін. із Мстиславом Удалим] промостили такий шлях християнству і культурі між цим степовим розбишацтвом. І хоч - загалом беручи - успіхи їх були невеликі, можна було надіятися повільної асиміляції половецьких орд українською стихією та в остаточнім висліді - політичного опанування степів та морських берегів. Об'єднання західньої України й утворення загально-української держави Романом відкрило дуже корисні вигляди в цьому напрямі. Та якась чорна доля мала у своїй опіці українські поля й тяжіла над українським народом. Смерть Романа, малолітність його дітей та сороклітня боротьба за Галичину підтягла цю першу й найважливішу передумову дальшого розвитку України. Данилові повелося щоправда вкінці відбудувати одноцільну українську державу [див. § 41], однак успіх цей прийшов запізно: на молоду будівлю впала зверху хуртовина і підтягла її смертельно. Була це велика навала нової монгольської орди - т а т а р і в .

Від гунських часів [див. § 14] не зазнала східня й середня Європа такої катастрофи, як у середині XIII. в. Надамурські турецько-татарські племена зорганізувалися в XII. в. у велику розбишацьку державу, здобули Монголію та на початку XIII. в. під проводом джінгіз-хана Т е м у д ж и н а [1206-1227] почали нечувано великі і швидкі завоювання у Китаю, Туркестані і Персії. Десятки держав і тисячі цвітучих міст лягли в руїнах. Через Кавказ вдерлися Татари на чорноморські степи і розбили Половців над Доном [1222]. Половецький хан К о т я н уступив з недобитками на Дніпро і почав умовляти українських князів ставати з половцями заодно проти татарів. Князі послушали і під проводом Котяного зятя Мстислава Удалого [разом з ним пішов і Данило] пішли походом на задніпрянський Низ; на р. К а л ц і прийшло 21. травня 1224. р. до кількадечної битви, яка скінчилася розгромом половецько-українського війська. Тепер усі землі давньої Русі були відкриті для татар, однак ці з якихсь причин обмежилися тільки спустошенням Задніпрянщини і Поволжя та завернули назад у Туркестан. До поновлення наїзду на захід за Темуджина не прийшло; він недовго потім умер [1227] і це відтягнуло від Європи нову катастрофу на цілих десять літ.

Доно 1236.р. рушили татари під проводом Темуджинового внука І а т і я через уральсько-каспійські ворота в Європу. Під їх ударами упала наперед надволжанська Болгарія |1236|, дальше Іязанщина і Суздальщина під сам Новгород |1237|. По тім обернулися наїздники на половців і поконали їх |1238|; недобитки подалися спішно на захід та опинилися в Угорщині, де їх ужито як помічного війська до колонізації малозаселених просторів |нин. |; тут вони по довшім часі зіллялися з мадярською людністю.

По короткій перерві у воєнних операціях Іатій рушив під кінець 1239.р. на лівобережні українські землі, взяв П е р е я с л а в і Ч е р н и г і в та спустошив усю країну. По році спрямував на правобережні землі. Перейшовши замерзлий Дніпро, узяв оборонений хоробро Даниловим воеводою Дмитром К и і в порушував його страшно та винищив людність |6.XII.1240|. Українські князі почали тепер покидати свої землі і спасатися втечею на захід; Данило утік на Угорщину. Татари пішли на Волинь, руйнуючи міста, вирізуючи або беручи в полон людей; від Б о л о д и м и р а повернули на південь на Г а л и ч., а звідси впали на Угорщину, яка була головною ціллю походу Іатія. Завоювавши і знищивши Угорщину, він завернувся - на вістку про смерть головного хана - у степи |1242|. Тут над Волгою устроїв він столичний обоз Сарай, дав початок т. зв. К і п ч а г ь к і й або З о л о т і й о р д і та став репоряджатися половиною Європи.

Факт цей мав далекосягле значення в історії України і півноі східної і середньої Європи, очевидно вповні негативне. На місце політично слабих і вже напівцивілізованих половців опанувало лугово-степові простори варварське плем'я татар. З одного боку виробило воно сильну мілітарну державну організацію, яка у своєму імперіялізмі змагала до панування над східною і середньою Європою; з другого боку виявило воно і плекало антикультурні, руйніні інстинкти своїх підданих, які спинили і підтягли на цілі віки культурний розвиток тих країн. Коли згодом місце первісної поганської релігії їх наймило магомеданство, довершився культурний розлам східної Європи.

Ія держава, зразу зв'язана політично з монгольським центром, та згодом цілком самостійна, обіймала всю степову і лугову

полосу і тим способом спинила початий на Україні процес заселення піль. Та що номадний ступінь господарства не був в силі удержати великої військової держави, було для неї елементарною необхідністю жити дорібком культурних країв. Під своєю безгосподарною владою взяли татари тільки незначні простори залюдненої і культурної землі, натомість широко розтяглася сфера в'єсальної залежності, звідки вони побирали правильну дань у грохах та врядигоди в людях і всяким іншим добрі. Її наїзди мали також на меті запобігати надмірному скріпленню підбитих земель, які мали простягатися на все сточище Волги, Дніпра, Дністра і Прута. Окрім того ходили татари в походи на дальні краї, грабили і руйнували їх систематично, вчасти задля наживи, вчасти для спинення їх господарського і політичного розвитку -- небезпечного для темної сили. Та найсумніше було те, що цей стан перетривав цілі віки.

В таких обставинах опинилася молода українська держава у хвилі, коли її володареві по довгих зусиллях вдалося повернути назад одноцільність та перемогти деструктивні змагання претендентів до галицького стола.

XI. Ч А С И Д А Н И Л А І Л Ъ В А . I.

45. У к р а ї н а і З о л о т а О р д а .

Батієва держава була силою, яка перевишала навіть стару Баряго-руську державу. Її відчули всі руські князі та почали забігати ласки у нього і потвердження у своїх волостях. Вони почали їздити в Сарай, щоб зложити йому поклін як на вищому зверхникові. Перший поспішив суздальський князь Я р о с л а в Всеволодович [1233-1246], що був раніше [див. § 41] київським князем; він одержав з рук Батія свою Суздальщину з правом старшинства над сусідніми князями, владимірським, ростовським, тверським і т.д. Опісля їздив він ще з поклоном до головного хана в Монголію і тим обезпечив на все володіння свого роду на Поволжю. Слідом Ярослава пішли князі з роду Святославичів, що в дуже великій числі володіли Чернигівщиною [вона обіймала й зем-

лю давних Б'ятичів на верхів'ях Оки, т. зв. верхівські князівства, Сіверським Новгородом та Муромсько-рязанською землею, щоб удержатися у своїх волостях, які упали до значення великої земельної власності; політично стали вони тرابантами Суздальщини ще більше, як були досі. Таксамо і смоленські князі признали над собою зверхність Золотої орди.

Київ, по зруйнуванні Батієм, не повернувся у владу Даниїла; повернувся туди зразу давніший князь М и х а й л о [див. § 41], що поїхав також до Батія, щоб одержати від нього "ярлик", грамоту на князівство, одначе там попав він у конфлікт із татарами і стратив життя [1246]. Київщина і Переяславщина стали безпосередніми татарськими провінціями, якими правили татарські "баскаки". Тут і там появляється пізніше ім'я київського "князя", одначе се ніщо інше, як татарські урядники з християн при боці баскаків. Такий був кінець київської держави.

Данило довгий час не думав про політичну прощу у Сарай. Та Батієві то не подобалося. Якраз після Ярославської перемоги наспів до Даниїла татарський посол від Батієвого воєводи Могучія з домаганням віддати Галичину. То збентежило князя і він по нараді з братом Васильком поїхав до Батія та з почуттям глибокого пониження взяв з його рук батьківську землю. Таким способом українська держава дістала нового зверхника - азіята. Границя між нею та безпосередніми провінціями Золотої орди простягалися більш менш від устя Прип'яті по середній Дністер. Вона не була ніколи точна і хиталася то в цей, то в той бік. При цім відіграло чималу роль нове - під політичним оглядом - плем'я в о л о х і в ["болохівців" української літописи], яке від середини XII в. почало щораз численніше сходити із гір в долину Грута і Дністра, доходячи на верхів'я Бога й у Київщину. Пастирський спосіб життя їх надавався добре для колонізації західних лугових просторів. Вони родили під проводом численних "князів". До появи татар вони признавали зверхність Галицько-володимирської держави, тепер же шукали опори в татарах, почувавши себе так безпечніше. Із цієї причини приходило кількома наворотами до конфлікту між ними й Данилом [1252, 1254].

Якихсь означених державно-правних форм залежність української держави від Золотої Орди не мала. Вона обмежалася до від-

давання чести ханові, давання помічних відділів у татарських походах на Литву, Польщу й Угорщину та річних оплат, які перейшли в довгу традицію, однак були невеликі, більше як ознака залежності. Хан був також суддею у спорах князів межи собою, поза тим мала держава повну незалежність у внутрішній і заграничній політиці. Однак татари мали способи і змогу шльонувати, щоб ця незалежність не прибрала небажаних їм розмірів; проти цього мали всі засоби, а саме упуст крові....

44. Політика Данила [1245-1264].

Залежність від татар відчув Данило як велику ганьбу, в чому скривалося правдиве зрозуміння татарської язви для України. Тому то визволення з-під цієї неволі стає провідною ідеєю його політики. Будова й укріплення городів при допомозі упривілейованих німецьких колоністів мали підняти оборонність краю. Тоді то повстав на місці підупалою Звенигорода Львів; перед ним піднісся ще Холм [1257], зацвів Володимир ["город, якого і в Німеччині не було видати"]; натомість Галич тратив щораз більше на значенню задля перервання торговельного шляху по Дністрі; політичний і торговельний осередок почав переноситися до Володимира і Львова. А Данило залюбки перебував у Холмі. В будівлянні міст, укріпленні їх та прикрашуванні величавими будівлями Данило виявляв незвичайну дбайливість і високу культуриність.

Загранична політика його була спрямована на приєднання союзників до пізнішої боротьби з татарами. Сюди належала в першій мірі Угорщина, яка після України найбільше відчувала татарський наїзд. Як знаємо, відносини між Данилом і Белою уложилися після Хрославської битви дуже добре й такими остали до кінця. Через угорського короля встався Данило у боротьбу за спадщину по Бабенбергах в Австрії [1246-1251]. За згодою папи син його Роман одружився із Гертрудою бабенберзькою [1252], щоб як угорський васал сісти у Відні, однак сили Белі й Данила були недостаточні, щоб видержати боротьбу з таліновитим королем чеським Оттокар II. [1248-1278] і Роман по короткій боротьбі повернувся на Україну [1253].

Львів і загалом приятні були відносини до Польщі..

Тут по смерті Лєстька [1227] запанував новий хаос княжих міжусобиць, що було корисне для України. Як перед тим Лєстько виступив у ролі протектора Романовичів, так тепер Данило мічається у справі між польськими князями, помагаючи одним проти інших. Зокрема дружні були відносини його до князя мазовецького К о н р а д а [1247] і його синів. Між іншим лучила їх спільна політика супроти Л и т в и .

По смерті Романа українські землі терпіли багато від литовських і ятв'язьких наїздів, потім заключено з литовцями згоду [1219], яка перетривала довгий час. Пізніше почалися знов напади і це дало привід Данилові у спілці з Мазовією і нім. Орде ном покорити ятв'ягів та окремим трактатом розділити поміж себе їх землю [1254]. З першим організатором загально-литовської держави М е н д о в г о м [1219-1264] жив Данило зразу в союзі, опісля прийшло до війни [1252], закінченої згодою, на основі якої старший син Данила Роман одержав Новгородок, а молодший Іварно мав стати зятем Мендовга [1254]. Одначе татари спішили розірвати небезпечний їм литовсько-український союз. Примушуючи українських князів до походу на Литву [1258] викликали гнів Мендовга і боротьбу його з Романом, який при цьому згинув.

Та з усіх політичних заходів Данила найважніші були його зносини з Римом. Як у Романа не було релігійної виключности, так само й його сини виявляють чималу прихильність до католицького світу. Тодіто після четвертого хрестоносного походу [1202-1204] папа І в н о к е н т і й III. [1198-1216] почав широкую акцію в напрямі об'єднання церков, одначе варварські вчинки хрестоносців у Бізантії підтинали згори цілу справу в сім місці, де вона повинна була початися. Тоді то звернено увагу на руську церкву. Одначе вона, як знаємо, стояла під дуже сильним впливом Галгороду і була під правлінням переважно митрополитів-греків, які спричиняли ворожий латинству настрій. Все таки на західній Україні найшла справа унії деякий відгомін.

Виявилось це в часі угорських окупацій Галичини [1208, 1214-1219]. Тоді то одна з політичних партій заявила бажання приступити до унії при збереженню обряду. За посередництва Андрія II. справді проголошено злуку церков, одначе вона не здобула |при безнастанних політичних переворотах| успіху, а звісна поведінка

угрів могла тільки підкопати саму ідею й дати їх противникам цінну зброю в руки, а саме зброю релігійну. З тодішніх заходів залишився єдиний тривкий слід - ухвала собору лятеранського про права східної церкви [1215].

Кізвілі папи перестали займатися справою унії, щотілько Інокентій IV. [1245-1254] підняв цю справу. Почин до цього дав якийсь руський єпископ Петро [мабуть перемиський], що явився на соборі в Ліоні [1245] і просив помочі проти татар. По тім соборі папа вислав посла у Солоту Орду, францісканина П'єро Карпіні, який переїздив в землі 1245-6 через Україну, сачився з Васильком у Володимирі, з Данилом в дорозі у Сарай та повертався [1247] з обома разом й обговорював із ними справу унії та через неї можливість хрестоносного походу західніх країн на татар. З цього вив'язалася переписка неми нашими князями і папою та обопільні посольства, які довели до коронації Данила в Дорогичині і проголошення церковної унії [1252].

У зв'язку з цим папа видав заклик до християн слов'янських країв іти хрестоносним походом на Орду, одначе татари відповіли на це походом на українські землі [1253, 1254] і вимогли від Данила забезпечення дальшої акції в Гимі. Та і без того тодішні політичні обставини дуже мало надавалися на зложення хрестоносного походу. Сам папа змарнував у боротьбі з пісарем Фрідріхом II. [1215-1250] найкращий час на таку акцію та смерть його [1254] перервала взагалі нав'язані нитки. Руська церква, якої голова, київський митрополит, був під владою татар, вийшла знов із зв'язі з Римом.

Як коронація й унія не принесли Данилові помочі проти татар, так і розрив з Римом і виявлена покора перед ханом Гур'яном не охоронили української держави від нового наїзду варварів. Стався він 1259.р. при нагоді походу на Польщу. На приказ хана князі мусіли власними людьми розметати укріплення найважливіших городів. Данило дуже боляче відчув цю невдачу [в часі татарського походу він не хотів навіть бути в державі, щоб не коритися ханові, та перейшов на Угорщину]. Він був зломаний на душі і пожив не довго [до 1264].

З ним зійшла до гробу одна з найідеальніших постатей української історії: розумний, лицарський, культурний і гуманний;

при цім енергійний. Завдяки цим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією і спровадив громадянство на шлях нормального громадського розвитку. Невдачі його не зменшають його політичної вартости, бо приходилося йому діяти в незвичайно трудних обставинах, тяжчих, як мав його батько. Проте dokonав він великого діла, відновивши і удержавши першу загально-українську державу. Брат його Василько, також незвичайно симпатична постать, стояв цілий час у тіні брата. Помер шість літ пізніше [1270].

45. Л е в І. [1264-1301].

З Данилових синів пережили його тільки три: Лев, Мстислав і Іваро. По думці давнього домового права [див. § 40] не прийшло тепер до переміни волостей, хоч жив ще Василько, тільки Л е в із братами обняв ті краї, що були передтим у безпосередній владі батька. Він мав тоді яких 35 літ і брав уже участь у численних воєнних і політичних акціях Данила. Була це замітна індивідуальність, одначе іншого крою, як батько і стрий: його енергія була сполучена з пристрасною вдачею, політична амбіція переходила в безоглядність, лицарськість у нахил до воєнної наживи; при всім, одначе, був це великий політичний і воєнний талант. Задля деяких прикмет характеру не був він люблений у княжій родині, зокрема на володимирському дворі, де було високо розвинене культурне і товариське життя і де після смерти Василька обняв владу його син "великий філософ" В о л о д и м и р [1270-1289]. Лев перебував залюбки у Львові, городі заснованім при помочі німецьких колоністів десь скоро по першій татарській інвазії і названім очевидно в його честь [перша історична звістка про Львів 1255].

В політиці Льва замітна передусім зміна відносин до т а т а р . Невдача батькової мрії про коаліційну боротьбу з ордою веліла йому йти іншим шляхом до ціли, якою було скріплення держави й готування сил для пізнішої розправи. Він старався йти під лад Орді, перестав удержувати зносини з Римом і брав радо участь у татарських набігах на сусідні землі та й сам давав почин до них. Одначе татари заплатили йому за цю лояльність такою самою монетою, як і батькові. В часі одного походу на Польщу вони страшно зруйнували й "союзну" українську державу [1286];

і взагалі кожний перехід татар через українські землі був оглачений кровю і добром української людности.

Татарська політика шкодила очевидно добрим відносинам України до сусідних держав, одначе Львові вдалося все укладати їх самостійно, відповідно власним політичним цілям. Взаємини його з Угорщиною були задля близького споріднення [див. § 41] переважно дружні, як за тестя Белі IV., так і за його сина Стефана V. [1270]; щотільки за внука Володислава IV. [1270-1290] в часі загального заколоту в його державі заходився український князь коло того, щоб здобути деякі користи за Карпатами [1281-1283]. По нагальній смерті Володислава, останнього з головної лінії Арпадів, виступив Лев [сам чи в імени сина Грія] з домаганням участі у спадщині по цій династії. За Андрія III. [1290-1301], якого арпадський рід не був вільний від заміту, здобув він закарпатське підгір'я з Мункачем, яке оставало у зв'язі з українською державою продовж одного покоління [див. § 47]. На ті часи припадають племінні і церковно-культурні основи т.зв. Угорської Русі.

Як довга низка воєнних конфліктів, переплітаних згодами, представляється українська політика щодо Польщі. Так ось за раз на початку свого князювання воювали невдатно Даниловичі з краківським князем Болеславом Стидливим [1227-1279], опісля помирилися з ним і помагали йому проти силезійських князів. По смерті Болеслава виступив Лев з домаганням краківського стола для себе, одначе малопольські панове супротивилися цьому і князівство перейшло на Лестька II. Чорного з мазовецької лінії [1272-1283]. З того вийшла постійна майже ворожнеча між князями та по смерті Лестька піддержував Лев слабого Болеслава плецького проти Владислава Локетка бжеського й Генриха Пробуса силезійського [1289-1290], ходив походом на землі цього останнього і захопив Люблин.

У зв'язку з цею польською політикою Льва уложилися його дружні відносини до Чеського короля Вацлава II. [1270-1305]. Той виявив, окрім претензій до угорської корони, ще й змагання опанувати Польщу. На цій основі прийшло до умови між Львом і Вацлавом, у якій вони забезпечували собі обопільну підпору у заходах першого на Угорщині, другого в Польщі.

На Литві по смерті Мендовга [1264] відкрилася україн-

ській державі можливість експанзії на Гілу Русь, коли син Мендовга **В о й ш е л к** [1264-1267] замкнувся в монастирі та передав свою батьківщину **Ш в а р н о в і** [1267-1269]. Амбітний Лев зненавидів Войшелка за те, що Литовська земля не припала йому і на підпитку убив його. Недовго потім умер і Шварно, одначе Львові не було з цього ніякої користі, хоч він то сам, то з татарами піднімав походи на литовців [1273, 1275, 1277] хіба, що остаточно підбив ятв'язьку землю. Північна границя держави була згодом пересунена за Наров [Волковийськ].

Вже вище згадувано, що особисті прикмети Льва відчувували його від володимирського двора. Це більше сталося те по його поганім учинку з Войшелком; межі ним і Володимиром Васильковичем відкривалася прірва. В загально-державній політиці не було рз'єднання між ними, одначе Володимир, який не мав дітей, не допустив до того, щоб по його смерті Лев злучив у своїх руках і володимирську волость. Він записав її молодшому братові Льва **М с т и с л а в о в і** і при тім зробив великий політичний нетакт, постаравшися на те гарантії з боку татар. На щастя це не привело до розбиття краю і недовго потім українська держава творить і у нутрі одну цілість.

Зібравши в одно висліді володіння Данила і Льва бачимо, що відновлена Данилом українська державність перетривала монгольську бурю, одначе мусіла признати зверхність Золотої орди; заходи данила в напрямі утворення коаліції християнських держав для боротьби з варварами не принесли бажаного успіху; навпаки татари дбали пильно, щоб сили української держави не були завеликі. Ними труднощів одначе займала вона дуже поважне становище в середній Європі, тимпаче, що ослаблена татарським наїздом Угорщина і розбита політично Польща не виявляли завойовницьких змагань на українських землях; Україна має навіть під кінець століття рішучу перевагу над обома сусідами, чого доказом посушення границь на півдні по Тису, на заході по Вислу; подібна перевага була й на півночі серед литовців і білорусинів. На ті часи припадає й відновлення безпосередніх дипломатичних взаємин України з Римом і перше самостійне заключення церковної унії, полчене з облогою королівської достоїнности. Не вважаючи отже на татарську "неволю", був то один із найбільше блискучих моментів в історії українського народу. Тоді довершилося злиття слов-

янських племен України в одно національно-політичне тіло. Залишалося ще тільки усамостійнити його під церковно-культурним оглядом.

XII. О С Т А Н Н Е 50 - Л І Т Т Я У К Р А І Н С Ь К О Ї Д Е Р Ж А В И

46. К о р о л ь Р і й І. [1201-1208].

Чисто формальну назву приходиться дати цій главі української історії про часи після Льва І., чи радше ще про останнє десятиліття його князювання. Доля напакостила дуже багато українській минушині та між найболючіші події треба покласти наглу перерву в наших відомостях про часи від 1290. до 1340. р. Очевидно, в заколоті середини XIV. в. затратилися літературно-історичні пам'ятки з того часу безповоротно, вчинивши тим усім пізнішим поколінням безмежну моральну шкоду. І сьогодні історик стоїть як на пустарі, на яким тільки тут і там незначні посередні сліди випучого політичного життя, та приневолений відтворювати з тих фрагментів історичний образ хоч у найзагальніших рисах. Це вже вдруге порожнє місце в історичних відомостях про Україну [перше обіймає часи Романа, 1199-1205], одначе це дошкульніше як своєю глибиною так і шириною. Як сказано, у цій темряві лежить і кінець - з політичного боку найцікавіший; прим. здобутки, на Угорщині! - Князювання Льва І. Не знаємо навіть коли він умер і коли передав владу своєму синові і тільки по традиції приймаємо, що сталося це 1201. р. Так само незнаний кінець його брата Мстислава з сином Данилом.

Р і й І. Львович держав Холмщину за життя батька, а тепер злучив у своїх руках усі волості зі столицею у Володимирі й титулувався королем. Їя остання обставина каже догадуватися, що Р-рій нав'язав, слідом діда, взаємини з Гимом і разом із відновленням церковної унії коронувався на короля. Його князювання визначалося спокоєм і внутрішнім добробутом, тимбільше, що саме тоді Золота Орда була в занепаді. У відносинах до інших держав бачи-

мо таку зміну, що Грїй був у союзі і свояцтві з польським князем Владиславом Локетком [1306-1333] проти короля чеського Вацлава II., якому пощастило здобути Краків [1291] і коронуватися польським королем [1300]. Грїй одначе переплатив ту політику утратою Люблина [1302]. Дальше відновив він союз із німецьким Ордеом проти Литви, а в угорських справах ішов слідами батька, брав участь у боротьбі за спадщину по Арпадах. Про відносини Грїя до Золотої Орди не знаємо таки нічого певного.

Та найважливіша подія з часів його панування - то у с а - м о с т і й н е н н я у к р а ї н с ь к о ї ц е р к в и . Від здобуття Києва татарами справа ця мала першорядну політичну вагу. Митрополича столиця була в безпосередній зверхності Золотої Орди; належає до неї три політично неоднакові області поза Київщиною: тісно залежна від татар Суздальщина з вінцем менших земель наоколо себе, менше залежна українська держава і формально незалежна Біла Русь [Литва] і північні республіки. З такої ситуації користь мали тільки татари, які через підчиненого їм митрополита мали можливість впливати політично на всі землі руської держави.

В перших початках Данило старався мати київський митрополичий стіл під своєю владою та іменував митрополитом єп. Кирила [1245], який тільки-що пізніше [1250] дістав у Візантії свячення. Та згодом зв'язки його з українською державою послабли, натомість оживилися його зв'язки з Суздальщиною і Новгородом, де він часто перебував й де умер [1284]. За його наслідника, присланого з Гаргороду грека Максима, затіснилися вони ще більше та 1298 р. переїхав митрополит на постійне у Владимир, хоч задержав характер митрополита київського і всеї Русі.

Такий стан не відповідав очевидно національно-політичним інтересам України і провадив на двоякий шлях: або утворити окрему митрополію для українських земель, або шукати зв'язку з римською церквою. Можна здогадуватися, що вже князь Лев зараз по смерті Кирила робив заходи в Гаргороді, щоб утворена була українська митрополія, одначе це вдалося здобути тількищо після переходу митрополита Максима у Суздальщину, вже за короля Грїя [1303]. Нова г а л и ц ь к а митрополія обіймала, окрім Галича, Володимир, Перемишль, Луцьк, Турів і Холм - разом велику більшість усієї заселеної української території. Проти цього відокремлення почали

і тригувати владимірські митрополити і владимірсько-московські князі; патріарх ішов їм також назустріч і довів до того, що один із галицьких митрополитів |Петро|, присланий у Галгород на свячення, був одночасно висвячений і на "київського" митрополита |1309|. Такий компроміс повторявся і пізніше, очевидно зі шкодою для України тому, що спільні митрополити перебували здебільшого у московщині. По упадку української держави |1340| вдалося противникам вияднати формальне скасування галицької митрополії |1347|.

47. Л е в ІІ. та А н д р і й |1308-1323|.

Юрій І. залишив по собі двох синів: Л ь в а ІІ. та А н д р і я , які володіли спільно батьківщиною. У міжнародній політиці — бо тільки про цю маємо деякі пам'ятки — вони продовжали союз з польським князем |від 1320 королем| Владиславом та через нього належали до коаліції з прибалтійськими князями проти Бранденбургії |1315|. Одночасно плекали дружні відносини до німецького Ордену й відновили оборонний союз проти татар та всякого іншого ворога |1316|. Яке становище займали українські князі в спорах між Орденом і Владиславом за Помор'я, не звісно; прусько-український союз був обернений головно проти литовців, де саме тоді вступив другий після Мендовга творець литовської державности Г е д и м и н |1316-1341|, що почав енергійні завоювання в південнім напрямі. Тому вдалося потім здобути північні частини української держави |Дорогичин-Лерестя|, та це сталося мабуть уже по смерті обох українських князів.

Становище їх у тодішнім політичнім світі мусіло бути дуже поважне, коли вони могли удержати довлий час закарпатські здобутки Льва І. |див. § 45| та коли в Угорщині напшлася сильна партія вельмож, яка поставила одного з них кандидатом до угорської корони проти К а р л а Р о б е р т а |1307-1342| й удержувалася довший час у північній Угорщині |1315-1321| до здобуття Мункача Гарлом Робертом. Упадок цієї позиції був одночасно кінцем українського володіння за Карпатами та результатом його став на все у формі Угорської Русі.

Лев ІІ. та Андрій змагали скинути залежність від татар і з цього приводу вели боротьбу з ними і вже тоді здобули славу

"непереможних оборонців" християнського світу, яких смерть |около 1323| відчули сусідні держави як велике політичне нещастя. Шлихтих обставин цієї |одночасної| смерті не знаємо; якщо вони упали на війні, то хіба з литовцями. На них вимерла династія Романовичів |Мстиславичів| у мужеській лінії і це дало привід до заходів різних кандидатів до української влади. З цього вийшов заколот у державі, який скінчився тим, що бояри вибрали князем небожа останніх князів І о л е с л а в а Тройденовича мазовецького. Здається, що при тім заважив багато вплив польського короля та що й татарський хан згодився на нього.

48. Ю р і й ІІ. |1323-1340|.

Новий князь перейшов на грецьку віру і прибрав ім'я Ю р і я . Володіння його припадає на трудну міжнародну ситуацію. Відбудова Владиславом одноцільна Польща виявила чималу політичну енергію і саме змагалася з німецьким Орденем за устя Висли |1326-1332|, показуючи навіть свою перевагу. У сконсолідованій цим способом Польщі став зараз потім королем високоталановитий син Володислава К а з и м и р Великий. |1333-1370|, який енергійно і зручно взявся накладати ті страти, які Польща потерпіла в часах звого занепаду. На Литві закінчив саме його тесть Гедимин завойовання Білої Русі і передав своїм синам у політичній програмі - здобути і всі українські землі. На Угорщині Карло Роберт переміг усіх зверхніх і внутрішніх противників, оснував сильну монархічну владу й почав добу розквіту держави, в якій віджила традиція угорських окупацій по цім боці Карпат. В таких обставинах українську державу могла забезпечити тільки визначна політичним умом і щаслива у своїх ділах індивідуальність.

Юрій ІІ. такою індивідуальністю не був, хоч і був непересічною людиною. Походив із польського роду, але поставився скоро в суперечність до інтересів Польщі, входячи в тісний союз із пруським Орденем проти неї |1325, 1327, 1334|. Він не вагався навіть наводити татар на західню сусідку |1337|. З боку Литви забезпечився він подружжям із дочкою Гедимина |1331|. Така політика українського князя довела до союзу між Польщею й Угорщиною |1339| який поклав основу під династичну унію обох держав, спрямовану з одного боку проти Чехії, яка остаточно задержала Силезію |1336|,

та Ордену, що захопив був балтійський беріг; з другого боку - проти українського князя.

Практична вартість союзу у останнім напрямку виявилася дуже скоро. Крій попав у тяжкий конфлікт із своїми боярами і вони отруїли його [7. IV. 1340]; з якої причини, того не знаємо гаразд. Пізніше приписувано її католицьким симпатіям князя, протегуванню чужинців [закладання міст на німецькому праві], абсолютизмові, нагальному характерові, розпусті і т. ін., та всі ті закиди не пілком оправдані. Можливо, що у грі були й чисто приватні мотиви. Газом із смертю зроблено погром на чужинців.

Так легкодушно самі українці збурили свою національну державність. На опорожнену політично українську землю кинулися тепер сусіди.

Тільки сьогодні можемо оцінити по заслuzі історичну вагу першої української держави і всю шкочу з її упадку. Була це перша чисто українська політична організація, яка у хвилі найбільшої могутності обіймала 9/10, а під кінець існування 3/4 залюднених просторів України. Вона охоронила Україну від передчасного поневолення й асиміляції з боку Польщі; розриваючи династично- і церковно-політичні зв'язки з Московщиною спинила на довгі часи початий у XII. в. процес творення нової політичної нації зі слов'янських і фінських складників над Волгою й дала змогу слабшим українським племенам виробляти власну національно-політичну і культурну індивідуальність; відкриваючи західно-європейській культурі вступ на наші землі, вплинула на переображення односторонньої і виключної культури візантійської та на охорону європейського духа від такого проникнення монгольськими, як сталося це в Московщині. Західній Україні, в її довговіковій боротьбі з польським натиском на схід, дала ця перша загально-українська держава величезний запас матеріяльних й ідеальних сил, не тільки задля удержання історичного стану посідання, а й для здобуття величезних просторів на сході в користь української народности. Одним словом, без української державности XIII. і XIV. вв. годі подумати собі сучасну нам національно-політичну і культурну, вчасті й язикову самостійність України серед слов'ян.

Д. БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.

ХІІІ. ЛИТОВСЬКА ЕКСПАНЗІЯ

49. Політична система середньої і східної Європи.

У тих часах держава і князь творили нерозривну цілість, зокрема на Сході, де задля недостачі громадського виховання католицькою церквою культурно-політичний стан народів був мало розвинений і де поза володарем не було політично-виробленого елемента, як духовенство, вельможі і міста, на яких могла б опиратися держава будівля в критичних часах несподіваних династичних переворотів. Ї дотеперішній українській історії політичним чинником у таких разях був хіба многочисленний княжий рід. В західних частинах України було боярство політично і соціально сильне, одначе його анархічні прикмети, про які була мова раніше |§ 47| хоч за останніх століт змаліли значно, все ж стояли на перепоні витворенню державно-політичної культури у нього і воно не перемінилося в державно-творчий елемент, навіть дуже небагато виробило в собі державно-консервативного духа. Зокрема насильне усунення Юрія II. не показує ані тіні якоїсь політичної думки у тодішнього боярства. Томуто не диво, що ця подія створила у міжнародній політиці щось у роді "вакуум", яке викликало кручу на українських землях і зрушило дотеперішню рівновагу в середній і східній Європі.

Про систему найближчих сусідніх держав за Юрія II. була вже мова вище |§ 48|: у доповненню образу згадати треба ті держави або державні зв'язки, які посередньо впливали на дальший уклад політичних сил на українських землях. Сюди належать німецькі лицарські ордени Хрестоносців, пруський і литовський, які впродовж ХІІІ. в. заволоділи великими просторами балтійського берега, відрізуючи від моря Польщу і Литву та виявляючи змагання поширюватися їх коштом. Під впливом цього почалася державна організація Литви та витворилися основи політичної спільноти інтересів між нею й Польщею, яка по довшій боротьбі була присилувана зректися страченого устя Висли |1343|.

Дальше на сході дві руські республіки міські - мала псковська і велика новгородська - грали тільки обмежену політичну роль, дарма що Новгород володів величезними просторами від Мурманського берега по Урал; політично хитався він завсігди між Швецією, Литвою і Московщиною. Вся дальша східня Європа творила формально велику імперію З о л о т о ї О р д и. Політична сила її була вже від довшого часу в упадку. Одноцільність її була підкопана усамотійненням головних [чотирьох] орд, які з самого початку складали загально-татарську державу. Все ж таки Золота Орда була доволі могутня, щоб не тільки удержати у своїм володінню всі східньо-європейські поля, а й тримати у залежності великі простори напів-вільних держав на сточищах Волги й лівім боці Дніпра.

Перше місце між ними займала М о с к о в щ и н а. Виросла вона з роздроблених волостей: ростовської, суздальської, владимірської і московської - завдяки зручності й енергії московських князів [від 1248]; І в а н І. Калита [1328-1340] добився суздальського велико-княжого стола і дав почин московській державності. При помочи тісної дружби з Ордою і під її впливом та при участі духовенства [св.Алексій] Москва здобуває рішучу перевагу не тільки над князівствами Поволжа і Подніпров'я, а й над дальше положеними землями давньої Руської держави [Новгород]. Нецінену прислугу в цьому напрямі віддав Москві перехід туди руських митрополитів [див. § 46]. Скріпившись тим способом унутрі і на зверх, міг уже внук Івана Д и м и т р і й Донський [1363-1389] відважитися вперше на боротьбу з татарами [перемога 1380] і хоч не вдалося повне визволення, здобув для Московщини ореол національної православно-руської держави, політичної основи московської [великоруської] народности.

З заходу і півдня була Московщина обведена низкою дрібних удільних князівств; найважливіші були Твер, Смоленськ і Рязань; побіч них мікроскопічні володіння численних чернігівських та т.зв. верківських князів. Всі вони були залежні від татар і тяготіли до Москви та від середини XIV. в. почався тут щораз сильніший вплив Литви.

З сьогоднішніх українських земель усі полеві простори були в безпосередній власті татар, та з них залюднена була західня частина, сколонізована за галицьких Ростиславичів та новішим переселенським рухом волохів [див. § 44], які в сер. XIV. в. утворили

між Карпатами і Дністром Молдавію побіч давньої [сер. XIII.в.] В а л а х і і . Обидва "господарства" стояли тоді щоправда під більшим або меншим впливом Угорщини, однак впровадили новий племінний чинник у міжнародне політичне життя. З лісових просторів західної України тільки північна Київщина була прямо під татарами; всі інші входили у склад української держави, якої східні границі пересунулися в XIV.в. на захід.

Такий був уклад політичних сил середньої і східної Європи у хвилині несподіваної смерті Брія II. Ця подія потрясла цілою системою і почав витворюватися новий образ, наслідком швидкого зросту сильних організацій, завдяки українському "вакууму" та коштом українських земель. Счевидно минуло багато часу, поки нове переукладання політичних сил дійшло до рівноваги й відкрило нові вітки української історії.

50. Посторонні "права" до України.

Всі завойовники всіх часів покликувалися на якісь "права" до загарбованих земель, тому й в моменті смерті українського князя всі сусідні держави оглянулися за такими основами. Татари виконували від сотні літ право зверхности над цілою Україною й тепер не хотіли його зрікатися, однак й не виявили змагання взяти й опорожнені землі Галицьку та Волинську [ця назва входить у тім часі на місце "Володимирської землі", яка стала частинною побіч "Буцької" та "Крем'янецької"] у свою безпосередню владу, тільки готові були признати їх якомусь князеві за річну дань. Такий знайшовся зараз серед литовських князів.

Вже Гедимин [див. § 47] володів мало не цілою Білою Руссю, здобув вже раніше українське Берестя та титулував себе "королем литовським і руським". Це й було джерелом "права" на всі українські землі, як складові частини давньої варяго-руської держави. Аляксію їх заповів Гедимин своїм синам, зокрема старшому Сльгердові [1341-1377], який узяв на себе те завдання, що не вдалося було ані Ярославичам, ані Мономаховичам — привернути й удержати одноцільну східно-європейську державу, якої осередком тим разом мав бути над Німаном. Отже в дусі того заповіту захопив Сльгердів брат Любарта [1340-1385] Волинь зараз по

смерти Ірїя II., з яким був посвоячений та не зустрів опору серед українського, політично ще не дуже виробленого, громадянства; протинно, мав мабуць деякі симпатії у боярства й духовенства [він був хрещений і православний]. Отсе "право" намагався Любарт розтягнути і на Галичину, одначе зустрів тут дуже тяжкого суперника в особі польського короля К а з и м и р а .

Цей знов зараз по смерти Ірїя II. поспішив у Галичину, щоб "пінститися" на убивниках князя і чужинців-католиків та здобув кілька городів. Одночасно з поляками увійшли в Галичину угри та наближалися литовці з Волині. В таких обставинах галицькі бояри, під проводом перемиського воєводи Д м и т р а й Данила Острівського, закликали татар на підмогу; піддержані ними бояри заключили умови з усіма трьома претендентами і признаючи їм формальну зверхність, вимовили собі і присягою веліли ствердити повну внутрішню самоуправу. Намісником цієї, так сказати б, міжнародньої Галичини став згаданий воєвода Дмитро Детько. Завдяки його політичній зрілості українська державність продовжила своє існування ще дев'ять років, а саме до смерти воєводи [1349].

Тодіто Казимир увійшов у переговори з татарами та за річну оплату одержав згоду стати паном "Руси". Добувши цим робом також "правний" титул збирати "руські землі", відбув по смерти Дмитра похід на Україну. Без огляду на початкові успіхи міг удержати тільки Галичину [1349], одначе проти цього виступив в ім'я свого "дідичного права" Казимирів небіж і наслідник, король угорський Л ю д в и к [1342-1382]. Остаточна стала межа ними умова [4.IV.1350.], в якій ствержено, що угорські королі мають непередаване право до "руського королівства", одначе тепер дістає його Казимир в доживоття; опісля край має вернутися до Угорщини, аeventуально [якби Казимир оставив сына і не прийшло до персональної унії з Польщею] за заплатою 100.000 зол.

Упорядкувавши цим способом "права", почав Казимир дуже енергійно то сам, то при угорській помочі змагатися з литовцями й остаточно по ряді походів добився у "вічній згоді" з 1366.р. великих користей: Галичина, Холмщина, західня Волинь [по Турію] і південна Браменеччина мали належати до Польщі; перша безпосередньо, інші посередньо [як ленна дрібних литовських князів] й навіть сам Любарт ставав у деяку залежність від Казимира. Та смерть польського короля [1370] спровадила великі зміни в сім політич-

нім розділі земель б.української держави. Литовці здобули відступлені частини Волині, Галичина ж дісталася силою згаданої вище умови Людвікові, який став і польським королем. Війна за українські землі велася даліше і закінчилася великим походом угрів під Б е л з та умовою, на сонові якої Гельзько-холмську землю та Крем'яччину прилучено до Галичини, а Любарт зложив чолобитню і присягу вірності Людвікові за Волзь [1377].

51. Литва здобуває Наддніпрянщину і Поділля.

Здоуття Любартом Волині [по р.Случ] дало литовцям дуже вигідне становище проти тих українських земель, які були під татарами, обнявши їх із двох боків. Щоб зміцнити становище Литви на Волині та спинити польську експансію в Галичині, Ольгерд приступив до використання ситуації й до опанування татарських володінь на Україні, тим більше, що Золота Орда була саме тоді у великій внутрішній розстрою. Вже по смерті Гедимина литовці володіли устям Прип'яті і Сожі; тепер почали вони швидко посуватися на південь. В р.1362 зайняли К и і в, де сидів якийсь "князь" Ф е д і р: поруч татарського намісника. Ольгерд скинув його і посадив свого сина В о л о д и м и р а [1362-1393]. Даліше побив татар на С и н і й В о д і [1363] і здобув весь простір межі Дніпром, Дністром і Чорним морем. Ці землі, звані П о д і л л я м [давніше Пониззям], заселені тільки в західніх частинах з Галичиною і Волинною, дісталися Ольгердовим братаничам К о р і я т о в и ч а м [1363-1393].

Після того Ольгерд звертається на Наддніпрянщину й підчиняє Литві дрісні с і в е р с ь к і князівства [до давньої вже окупації Брянська ще Стародуб, Новгород, Чернігів, Гильськ, Курськ й ін.] та осаджує тут князів із литовської династії. У зв'язку з цим опиняється в литовських руках стара П е р е я с л а в - щ и н а і весь переважно незалежний простір між Дніпром, Десною-Сеймом, Донцем і Самарою. Все те сталося без поважнішого опору з боку татар; їх безпосередні володіння були відсунені за Дніпрові пороги. Тільки невеликі річні оплати нових литовсько-українських князів свідчали про "права" Золотої Орди до забраних земель.

Цим способом Ольгердові вдалося протягом небагатьох літ виконати більшу частину того завдання, перед яким були безсилі дві держави варяго-руська і київська. Питання було тільки те, чи ця литовська експансія вийде в користь українському племені, чи новоздобуті простори будуть удержані й забезпечені для української колонізації та чи устрій литовської держави дозволить розвиватися землям політично. Здавалося що так, що нові литовські династії на Україні асимілюючися доведуть до національно-політичного і господарсько-культурного усамостійнення її супроти литовсько-руського імперіялізму. Литва була то дуже оригінальна будівля, якої державним джерелом була мала поганська країна над середнім Німеном, небільше як 1/10 всієї Ольгердової влади; якої політично-культурним осередком була християнська і православна Біла Русь та яка вперше зв'язала політично береги Балтійського і Чорного морів - організм однаково небезпечний як польсько-угорській унії так Золотій Орді і Московщині. Ця остання стала неспокійною від-коли дрісні удільні князівства на її периферії [див. § 49] одні по одних почали підпадати під політичний вплив Литви.

Однак скоро по смерті Ольгерда [1377] литовська держава вступила на шлях політичних суперечностей, які дуже скоро довели до її ліквідації.

52. Угорський епілог галицького князівства [1270-1287].

Смерть Казимира Великого [1270] привела до виконання польсько-угорської угоди з 1250 р. [див. § 50]: Галичина приєднала угорській короні. Людвик був, доправда, одночасно й польським королем, однак дивився на Галичину як на угорську провінцію. По короткій тимчасовій управі надав їй як угорське ланно своєму палатинові [заступникові] і родичеві, князеві опольському **В о л о д и с л а в о в і**.

Дрібний цей силезійський князь, політично васал чеського короля і німецько-римського цісаря, хоч походив із Пястовичів, був культурно зв'язаний і до Голіці не дуже прихильний. Він почав зараз виступати як "господар Руської землі, вічний дідич і

самодержець", щоб-то майже як суверен галицького королівства з власними інсигніями, монетою і т. ін. Одначе це "вічне" володіння тяглося наразі тільки шість літ [1372-1378]. Коли Людвик наставив Володислава своїм намісником у Польщі, мусів той замінити Галичину за Добринську землю, щоби тим способом Галичина не була фактично зв'язана з Польщею. У ній появилися угорські урядники [1379-1385].

По смерті Людвика [1382] мала польська корона силою умови його з польськими вельможами [в Кошицях 1374] перейти на одну з його дочок і тоді малопольські панове підняли вперше домагання, щоб Галичина була прилучена до Польщі. Угорська королева Ірідія [1382-1395] посилавши свою сестру Ядвигу у Польщу, задумала урятувати Галичину для угорської корони тим способом, що привернула у ній доживотне володіння Володислава [1385-1387]. Тимчасом у Польщі домагання прилучити Галичину ставало щораз голосніше і, вміру заколоту на Угорщині [1385-1387] та польських успіхів щодо Литви [див. § 52], щораз сильніше. В Галичині почалася агітація — найбільше серед німецького міщанства — за Польщею й то не без успіху. Бидно, що угорська адміністрація залила галичанам трохи сала за шкуру. Це спонукало Володислава до заходів проти польських симпатій; він обіцяв, що на будуче не будуть іменовані угорські намісники без відомості і волі галичан, що князь винагородить усі шкоди, які постали б у війні з королевою Ядвигою та що про політичну долю краю рішить міжнародна комісія, зложена з чеського короля і трьох німецьких князів [6. II. 1387.]. Коли ж польська королева увійшла з військом у Галичину, а поміч не надходила нізвідки, останній галицький князь видав відозву до людности з повідомленням, що він передав свої княжі права до "Руси" чеському королеві Вацлаву віві IV. [1378-1419] з застереженням прав угорської корони [17. IV. 1387.].

Тимчасом похід Ядвиги перемінився на чолобитні галицької людности, яка одержала грамоти з потвердженням усіх прав і привілеїв та обітницею, що Галичина не буде ніколи відлучена від Польщі ані не буде дана^{ні} якому князеві в управу. Бидно, що дошкулювало людям, зокрема міщанству. Тільки-що в Галичі зустріли поляки і литовці [ці прийшли з підмогою] опір угорського воеводи Генедикта. Після безуспішного здобування замку, почато переговори, в яких воевода показав себе приступним і здав добре збудований і

запровіятований Галич, запевнивши собі свої маєтності в Галичині та охорону короля Ягайла від евентуальних поганих наслідків з боку угорського правительства... Таким чином завершено в жовтні 1387 року отримання землі Ростиславичів і Гомановичів із Польщею; був то факт епоховий в історії політичного розвитку середньої і східної Європи.

Угорський король **Дигмонт** [1386-1437], особливо по смерті жінки Марії, не мав сили змінити того, що сталося. Він звертається за посередництвом і до папи і до пруського Ордену, однак полагоду спірної справи відтягнуто з року на рік. Окрема комісія з угорських і польських панів вирішила тільки, що "статус кво" має остати до п'яти літ по смерті Дигмонта або Ягайла, після чого нова комісія мала б поладити остаточно справу [1412]. Однак і смерть обох королів не принесла розв'язки; дипломатичний спір тягнувся далі, потім забувся і віджив тільки що у другій половині XVIII в., тобто при першій розборі Польщі [1772].

XIV. ПОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ

---

53. Польсько-литовська унія [1385].

У хвилі смерті завойовника Наддніпрянщини Ольгерда [1277] українська територія мала такий політичний вигляд: Галичина, Белзщина і Холмщина — цебто горішнє Подністров'я з Покуттям, Посаяння і Забужжя — творили князівство угорського ленника Володислава; далі простягалися важніші волості литовських князів: Берестейщина — Кейстута Гедиміновича [1241-1282], Волинь — Любарта, Турів-Пінськ — Наримунта, Київщина і Черняхівщина — Володимира [V], Поділля — Федора Коріятовича [1262-1292], Чернігівщина — Доробута; далі на схід і південь за Дніпром — простори приналежні Золотій Орді; окрім цього належали скравки тодішньої української етнографічної території Угорщині [Закарпаття] і Молдавії [на схід від р. Черемоша]. Залишаючи останні частини на боці, бачимо, що Україна була перерізана двома державними кордонами міжнародного характеру: один ішов звідси середнього Буга на верхів'я Стира, Серету, Збруча до Дністра [коло гугла

Стрипи|; другий здовж нижнього Дніпра, Порогів, Самари на верхів'я Донця і Сейму. Простір межи обома кордонами входив у склад литовської держави, одначе його державно-правне становище не у всіх частинах було одноцільне: з одного боку залишилася деяка формальна залежність від Золотої Орди |див. § 51|, із другого боку Волинь, вчасті й Поділля, признали одночасно зверхність угорського короля. Вже ця обставина показує, що уклад політичних сил на Україні ще не прибрав тривкого образу і що дальший розвиток його був залежний від обставин та поодиноких випадків. І справді, поданий вище образ змінився дуже скоро.

Персональна унія, яка по смерті останнього Пястовича Казимира лучила Польщу й Угорщину, не задовольняла поляків, яких вельможі і духовенство виявили вже тоді високу політичну зрілість. Попередні страти |балтійський беріг і Силезія| не були повернені, новий здобуток на Україні - Галичина - дістався також Угорщині. Томуто поляки змагали до розірвання злуки та маючи молоду королеву **Я д в и г у** |1384-1399|, рішили вжити її подружжя до іншої політичної орієнтації. В таких обставинах плян замінити польсько-угорську спілку на польсько-литовську зродився у них.

У фєвдально устроєній литовській державі, де по смерті Гедиміна була діярхія його синів Ольгерда і Кейстута, прийшло по смерті першого до боротьби між Кейстутом і **Я г а й л о м** Ольгердовичем |1377-1434|, яка закінчилася замордуванням стрія |1382| і захопленням велико-княжої влади молодим братаничем. Його вибрали польські панове на мужа для Ядвиги. При помочі Ягайла сподівалися вони з одного боку відобрати від пруського Ордену гирло Бисли, з другого відкинути угорські володіння за Карпати; у спілці з поляками надіявся Ягайло забезпечитися від стрієчного брата **В и т о в т а** Кейстутовича |1382-1430|, який у порозумінню з Орденем намагався видерти владу убийникові свого батька; до того захоплювала варвара Ягайла королівська корона у Кракові. Все те довело до польсько-литовської **у м о в и** в **В р е в і** |15.VIII.1385| такого змісту, що Ягайло, охрестившись з усіми литовцями, мав стати мужем Ядвиги і королем польським, обіцяв "прилучити на вічні часи до польської корони свої литовські і руські землі" та м.ін. допомогти звернути Польщі забраній краї. У слід за цим пішло подружжя і коронація у Кракові |1386|. Був це початок многоважної в історії середньої і схід-

ньої Європи литовсько-польської унії, яка мала рішучий вплив на дальшу політичну долю України.

Рідко який політичний випадок збирав стільки важких успіхів, як ця династична злука двох держав. Зараз почалося пересування політичних сил від Угорщини на північ. Перший успіх був у прилученні Галичини [1387, див. § 52], дальший у переході румунських князівств: Молдавії [1387], Валахії [1389] і Васарабії [1396] з-під угорської зверхності у польсько-литовську, зміна яка новій федерації давала незвичайно сильне становище у міжнародній політиці. Посунення границі до Дону й Озівського моря та опанування Криму, мало бути дальшим ступенем розвою. Одначе в цьому випадку прийшла перша невдача. Нещасливий вислід битви з татарами над Ворсклою [1399] покладав край литовській експансії на південний схід; Дніпрові пороги стали майже на чотири століття границею між заселеною і дикою частиною України. Польсько-литовська імперія здобула натомість успіхи на півночі. Війна з Орденом [1409-1411] і велика перемога над хрестоносцями [пд. Грунвальдом 1410], привернула деякі страчені простори [мудь Литви, Добринську землю Польщі]. Головною цілю війни, тоб-то устя Висли, разом із зверхністю над Орденом - здобуто пів століття пізніше [1454-1466].

Також на сході в напрямі Московщини показалися великі успіхи. У Москові, Новгороді і Твері змагався політичний вплив Литви з московським, а дальше на південь перший узяв гору, як у Смоленську [де вже 1386 розпоряджала Литва княжим столом, а 1395-1404 анектувала прямо] та у всіх дрібних волостях по правім боці Угри й Оки, які стали литовськими васальствами [1427].

З цим осягнений був вершок політичних здобутків литовсько-польської унії. Безпримірно швидкі були вони, тому й не тривкі. Незабаром прийшла реакція. Вона виходила вчасті з внутрішніх джерел, вчасті з верхніх. Перші лежали у державно-правних відносинах між обома союзними державами та в релігійно-культурнім роз'єднанні литовських земель; другі у появі чи там розвитку нових політичних сил, які тільки спинили дальню зверхню експансію Ягайлонської імперії а й завернули її назад.

54. Розвиток литовсько-польської унії |1385 - 1569|.

Перший акт унії т.зв.кревський |1385| держано в дуже загальній формі і так стилізовано, що видно в ній високу політичну виробленість польської сторони та примітивність литовської. Литовці переконалися дуже рано, що їх держава стала польською провінцією та вжили чимало зусиль, щоби в нових актах обмежити Литві державний характер. То, що могло бути дуже легким при першій акті, показалося пізніше дуже трудним, тому що Ягайло |як і кожний його наслідник| підпадав скоро під виключний вплив поляків і скоординував свій, кожному монархові природний централізм із польським анексіонізмом. Він змагав до того, щоб удержати обі владі, польську і литовську, у своїх руках і це було дуже зручне для цілей польських політиків, які в почуванні своєї культурної і політичної вищости змагали до прилучення просторів більших самої Польщі. Томуто литовська державна ідея мусіла найти своїх заступників поза спільною особою короля і в.князя, наперед серед інших членів династії.

Централізація влади в такій великій імперії, як литовсько-польська, була при тодішніх обставинах дуже трудною, тому то Ягайло був приневолений таки зараз по своїм переході у Краків назначити для Литви свого заступника в особі брата С к и р г а й - л а |1386-1392|, а по невдатній пробі правити через намісників-урядників - В и т о в т а , з яким помирився після дворазового розриву |1392|. Цей високо талановитий князь володів зразу як Ягайлів намісник, опісля як великий князь |1398| і відкидаючи польські претензії до дані, відновив державну суверенність Литви. Він змагав очевидно до повного розриву з Польщею, одначе невдача над Борскою |1399, див. § 53| знівечила його пляни. Наслідком того удару була нова польсько-литовська умова |у В и л ь - н і 1401|, в якій застережено, що державна окремішність Литви має бути тільки до Витовтової смерті. Після великих литовсько-польських успіхів із хрестоносцями уложено третю умову |у Г о р о д л і 1413|, в якій допущено можливість окремого в.князя для Литви, одначе тільки за згодою Польщі і навпаки; задля порозуміння передбачено спільні з'їзди панів литовських і польських. Витовт не занехав і далі змагань до відокремлення Литви; ви-

разом того були його заходи, щоб коронуватися королем, одначе Ягайло і поляки вміли спияти коронацію до самої Витовтової смерті |1430|.

Тепер в. князем для Литви став по мисли городельського акту Ягайлів брат С в и т р и г а й л о |1430-1432|. Особиста вдача цього князя з одного боку, анексієні заходи поляків із другого - привели скоро до конфлікту між обома братами. А що Свигригайло мав чимало противників у північно-литовських кругах, зорганізовано політичний переворот і скинено Свигригайла з великого князівства, який мав опору лише серед зрущеної литовської аристократії |1432|. Великим князем став, на основі четвертої умови |у Г о р о д н і 1432|, Л и г м о н т Кейстутович |1432-1440|, ворог литовсько-руської аристократії та приятель "песької віри хлопської". На цім підкладі прийшло згодом до змови проти нього й убиття.

Ягайло помер вже давніше |1434| й на його місці польським королем став був його син В л а д и с л а в |1434-1444|, який одержав й угорську корону |1440|. Литовці і тепер по смерти Лигмонта не хотіли допустити до повного злиття Литви і Польщі, тому проголосили вел. князем молодшого Ягайловича. К а з и м и р а |1440-1492|. Здавалось, що цим способом обі держави на постійне розійдуться. Одначе скоро смерть Владислава |під Варною 1444| зробила актуальною кандидатуру Казимира до польської корони.

Мимо опозиції литовських панів, був він вибраний і польським королем |1447|. Одначе цим способом ще не дійшло до злиття обох держав, як цього бажали собі поляки. За весь час володіння Казимира відносини між Польщею і Литвою мають форму персональної унії при повнім збереженні внутрішньої незалежності обох держав. На цім пункті був Казимир неподатний як у сторону польських аксіоністів, так у бік литовських індепендентів. Цей фактичний стан перервався по його смерті |1492|, коли литовці спіймалися проголосити в. князем молодшого його сина О л е к с а н д р а |1492-1506| та натомість старший Я н О л ь б р а х т став польським королем |1492-1501|.

Цей розділ доконався всупереч городенській умові, тому заходами поляків і самого Олександра прийшло до віднови її |у В и л ь н і 1499| та до докладнішого означення, що без згоди одної сторо-

ни друга не може вибрати собі короля чи в.князя. Олександр по смерті короля енергійно добивався польського престолонаслідництва проти інших братів, не тільки з особистого честилюбства, а й із політичних мотивів, а саме - з огляду на небезпеку від Московщини [§§ 55 і 57]. Це й було використане з польського боку: при виборі Олександра на короля видав він новий акт [у. П е т р и к о в і 1501], в якому проголошено, що Польща й Литва лучаться в одне неподільне тіло, що польський король завсігди має бути в.князем литовським. Цим способом державно-правні відносини обох частин прибрали характер реальної унії, яка після короткого відокремлення під диктандом А в г у с т о м [1544-1548] свою остаточну форму набула у Люблинській унії [1569]. Окрема адміністрація, власний скарб і своє військо - отсе все, що утратували литовці зі своєї державної суверенності. Одночасно повертала Литва до того територіяльного стану, який був при смерті Гедиміна [1341].

55. Литовсько-польська унія й Україна.

У початках унії, зараз після анексії Галичини [1387] польська границя пересунулася сильно на схід, врізуючись клином між Карпати і Дністро-Дніпрянський вододіл [див. § 52], хоч із другого боку Литва коло Берестя і Дорогичина переходила на лівий бік Буга; останній етап у розвитку унії, люблинська згода [1569] усталила литовсько-польську межу таким способом, що починаючи від Прусії бігла вона поміж Дорогичинською [Підляшч] та Берестейською землею, далі поверталася на схід південною границею давнього турівсько-пинського князівства, переважно правим боком Грип'яті [на верхів'ях і при устю - лівим] до Дніпра, Десни і Сейму. Отсе поставлення побіч себе двох історичних моментів показує наглядно головну зміну у політичному становищі українських земель. Продовж 162 років; воно показує, що Україна у польсько-литовських взаєминах була не політично-правним суб'єктом, тільки майже завсігди об'єктом змагань обох сторін. Коли взяти під увагу, що Чернігівщина і верхів'я Сули-Донця [пізн. Слобідщина] належали тоді до Московщини, бачимо, що окрім одної Берестей-

щини, всі українські землі опинились по Люблинській унії при Польщі; це був факт величезного історичного значення.

Вже постанова крєвського акту про повернення до Польщі "всіх земель кимнебудь забраних" мала на оці не що інше, як українські землі. Забравши Галичину поляки станули на цім становищі, як триста літ пізніше Люї XIV. у справі "реуніонів", що всі краї зв'язані колись політично з Галичиною мають бути повернені польській короні. На місці литовського "збирання" руських земель стануло тепер польське. І поляки виконали цю програму блискуче щодо українських просторів, обібравши власного спільника з найцінніших земель.

До цих успіхів польської політики причинився немало й головний оборонець литовської самостійности, Витовт. У своїх генералістичних методах пильнував він, щоб князі ленники не засиджувалися у своїх волостях і не виявляли державно-самостійницьких змагань; та перемінюючи їх або й наставляючи на їх місце намісників-урядників робив раз-у-раз актуальним питання державно-правного становища поодиноких земель, у яких випадках поляки уміли завсігди зблизитися до своєї цілі. До того ділення земель ослаблювало їхню відпорність проти систематичного обмежування політичних прав.

Так ось на Волині по смерті Любарта [1385] вилучено остродзьке князівство [Федір], взявши його під безпосередню зверхність короля [1386]; луцьку волость узяв Витовт [1387]; Федір Любартович остав при самій володимирській, одначе недовго потім мусів уступити Свитригайлові [1393-1438 і 1440-1452], беручи за це далеку Сіверщину [1393]. Подібно й у Києві мусів князь Володимир уступити місця Скиргайлові [1394], а коли цей умер недовго потім, віддано Київщину намісникові-урядникові [1397]. Таксамо на Поділлі Федір Коріятович - дагма, що вислугувався завсігди Польщі - зробив місце польському вельможі Спиткові Мельштинському [1393]. Коли ж цей згинув у битві над Ворсклою [1399], правили Поділлям королівські урядники і щойно пізніше одержав його Витовт у доживоття [1411]. По тім було воно в руках Свитригайла, одначе при скиненню його з в.княжого престолу Польща встигла анектувати західне Поділля по р. Мурахову [1452]. Київське князівство повернено по смерті Ягайла, від-

даючи його О л е л ь к о в і Володимировичеві [1440-1454],
однак вже по смерті сина його С е м е н а [1454-1470] Казимир Ягайлович не допустив до передачі княжого стола його братові Михайлові. Цим способом відновлене київське князівство як литовське ленно перетривало всього два рази на тридцять літ, щоби зробити місце в княжому [королівському] урядникові.

Цим способом змагання до усамостійнення тих земель було підтягте в самих початках. Олелько і його син були вже вповні зукраїнізовані князі, у яких виробилася вже була любов до землі і політичне цінювання її, тобто прояви, які поза князями не приймалися ще в інших верствах громадянства після довговікового національно-політичного омертвіння Наддніпрянщини. Та втім навіть у західних українських землях, які жили державним життям до самої середини XIV.в. не було ще політично виробленої суспільної верстви, яка могла б узяти провід у політичному житті краю. Дмитро Детько і Данило Островський з р.1340 не повторялися тепер більше.

Централізаційна політика польсько-литовського правительства викликала отже опозицію тих елементів, проти яких була безпосередньо звернена, себто серед князів, переважно литовського роду. Вони то діючи у власнім особистім чи родовім інтересі піднімають посередньо й завмерлу українську національно-політичну ідею і стають, часто несвідомо, її заступниками. Першу фазу цього політичного руху князів-ленників маємо в боротьбі С в и т р и г а й л а [1432-1438], в основі своїй за великокняжий стіл литовський, у практиці ж в інтересах князів-ленників проти центральної влади. Коль до того ця остання послуговувалася часто т. зв. поступовими і ліберальними гаслами [прим. зрівняння прав шляхти з вельможами, піднесення міст і т.ін.] прибрала фронда українських фєвдалів рису суто консервативну, яка не могла найти сильнішого відгомону у громадянстві, а ще до того в таким політично і культурно невиробленім, як українське.

Проявою того самого антагонізму князів-ленників до центральної влади була пізніша змова кількох князів, щоб при помочі Москви скинути Казимира Ягайловича з в.княжого престола й посадити на ньому Михайла Олельковича. Змову викрито й учасники її, між ними й князь Михайло, заплатали головами [1481]. Ціла ця справа була звязана тільки посередньо з Україною.

Останній акт цього руху проти державного централізму відіграли вже не литовські династії, тільки уряднича аристократія на Україні. Повстання кн. Михайла Глинського |1507-1508| вийшло, щоправда, з особистих і більше приватних мотивів, однак встигло в далеко більшій мірі, як попередні, придбати характер політичного руху на Україні. Гей високоталановитий, освічений, бувалий у світі вельможа і заслужений полководець, захопивши з родиною свою найважливішу становища на Україні, став невідгидний як для литовської аристократії, так і для короля - в. князя Сигізмунда I. Казимировича |1506-1548|, які кинувши на нього підозріння щодо передчасної смерті Олександра і намагання здобути в. княжий стіл для себе, хотіли зломити політичне становище небезпечного вельможі і викликали його повстання, в якому перший раз, хоч дуже неясно, пробивалася нова українська держава внаслідок змагання до відокремлення українських земель від Литви. Повстання не мало успіху, хоч Глинський одержав підмогу з Москви. Польсько-литовське військо виперло його скоро з Білої Русі, яка була операційним тереном повстання і він подався у Московщину, де відігравав ще довго драматичну роль |† 1534|.

Вислід отсеї боротьби був останньою перемогою литовського державного централізму, заки він став жертвою централізму польського. Княжі волості, які ще бачимо у XVI. в. на Україні, то вже не політично-правні одиниці, а тільки панські посілости, великі маєтності, які не були в силі грати самостійну політичну роль. Найзначніші князі Острозькі, що виводили свій рід від старої української династії, шукають заспокоєння своїх політичних амбіцій в урядничій кар'єрі в. князівства литовського.

В таких обставинах мали польські пляни щодо українських земель вигляди на повний успіх. Безсильна супроти литовського централізму українська аристократія показала ще слабшою супроти польської експансії на схід, яка своїм шляхотським демократизмом та якою-такою самоуправою міст і земель, представляла течію розмірно поступову і ліберальну. При недостатчі чи недостаточнім розвитку української державної ідеї мусіли ті елементи, які через прилучення до Польщі сподівалися скористати правно і господарсько, взяти верх над консервативними заступниками фєвдалізму. Взяті в два огні ці останні мусіли здатися.

До люблинського сойму |1659| у польським володінню була тіль-

ки Галичина з Холминою, Поділля та сьмавки Волині [Ветли, Гатно, Олесько, Лопатин]. В часі пертрактацій про уладнання державно-правних відносин між обома сторонами, з огляду на безпотомність останнього Ігайловича Імгонта II. А в г у с т а [1548-1572] поляки здобули нечуваний політичний успіх [1569]. При помочі шляхти, в тім числі й української, зломали слабу опозицію аристократії й анексували Підляшя, Волинь, Київщину з Задніпрянщиною і Браславщину, взагалі майже всю Україну. Прихильна злуці з Польщею українська демократія не подбала про достаточне забезпечення автономії українських земель. Литовське право [Статут], "руська" мова у шляхотських урядових актах, рівноправність релігій та доступ до урядів тільки місцевим обивателям, отсе всі національно-політичні права взаміну за політичну, господарську і культурну анексію Польщею; Підляш'я й сього не вимовило собі.

Взагалі повне приподоблення українських земель польським щодо права, устрою і соціяльних умов життя було тоді ідеалом переважної частини тодішнього політично чинного громадянства України. Бразок цього напрямую бачимо в Галичині, яка довгий час мала чимало своїх юридично-політичних і соціяльних окремішностей із часів державної самостійности. Галичани, без огляду на релігію і походження, не тільки не цінили їх, а ще раз-у-раз домагалися зрівнання з польськими землями і переведення інституцій "руського права" на форми польського і німецького, доки не осягли того [1434]. Та один рис у політиці українців XVI. в. треба піднести як симпатичний із національно-політичного боку: по анексії Волині заявили заступники інших українських земель при Литві, що й вони хотять бути разом із західньою Україною. І дійсно, в тодішній політичній ситуації була певна користь у цьому, що всі майже українські землі опинилися в одних політичних, господарських і культурних умовах життя. Був це від часів Романа і Данила дальший етап у витворюванню української національно-політичної індивідуальности, який не вважаючи на тяжкі обставини й великі небезпеки, поклав основу новій добі в історії України.

56. Релігійні і церковні справи.

Упадок державности [1340] приніс великі переміни в релігійнім житті і церковних обставинах України. Перша та, що укра-

іаська церква перестала бути державною. Не в тих частинах, які дісталися Литві, православна церква мала перед собою мало розвинене релігійне життя поганських литовців, з яким до того українці без посередно мало стикалися; та в землях приналежних до Польщі упала церква до становища підданої і тільки толерованої супроти католицької, чудово зорганізованої й експансивної, яка й без державного характеру виявляла все і всюди свою перевагу над збудованою по візантійських зразках православної церкви на Україні. Боротьба була неминуча і вислід її не залишав сумніву: католицька здобувала, православна тратила. Зразу тільки релігійно, згодом і національно, бо обі церкви перемінилися силою факту на національні.

До упадку української держави було на Україні |очевидно на західній переважно| багато латинників, на більше по містах. Були й духовні, головню монахи-Домінікани, німецької народности, одначе церковна організація їх мала свій осередок поза Україною, зразу в Польщі, потім у Німеччині. Тепер вийшли з цього некорисні наслідки: українські латинники були тепер підчинені польській та |по охрещенню Литви| литовській католицькій церкві й нова організація латинської церкви набирала з природи речі чужинного і політично небезпечного характеру. Гим поставлено непереможну гать племінно-культурній асиміляції чужих елементів українською масою й українська людність розбилася на два ворожі табори, які не перестали бути ворожими й опісля по приступленню української церкви до злуки з Гимом та не дали цій людності сконсолідуватися національно і культурно.

З цього пункту погляду мусимо жалувати, що заходи у XIII. віці коло заведення церковної унії були без успіху. При своїй державності, на основі ухвал латеранського собору про обряди |1215| було б дійшло до латинського відгалуження української церкви й латинники-чужинці на Україні були б забезпечені для української народности, а тимчасом українці-латинники відчувувалися від своєї народности й обезсилювали її. Пізніші проби довести до унії церков |1418 і 1439| були вже з цього огляду спізнені і не були б направили лиха, хоч би й були вдалися. Латинська церква на Україні була вже зорганізована й не могла вже стати вікарійною другою, тільки що експансія її супроти унії значно припинялася, а у слід за нею й експансія національна.

Релігійний розлам на Україні мав ще один некорисний наслідок. Він приспівив польську політичну розгіянність і скріплював державний централізм. Знаємо, що польські правно-політичні порядки були для українського боярства і міщанства ідеалом. Коли ці різні благодаті признавано наперед тільки католикам [прим. городельський акт 1413], вело це до переходу з православ'я на католициство, а згодом до винародовлення. Тільки згодом, бо довгий час такі католики не переставали почувати себе українцями. Правда, з огляду на велику масу православних, ідея релігійної рівноправности здобуває собі признання й законну силу [1432], одначе життєва практика все давала притягаючу силу католицькій церкві. Коли ж до того додати доцільний прозелітизм, адміністративний тиск і широку владу католицького монарха у справах православної церкви [назначування єпископів], матимемо наглядний образ переваги католицької церкви над православною.

Це довело до політичного розбиття у литовській державі і хоч годі говорити про систематичне переслідування тамонніх православних, то все ж таки релігійний антагонізм підтяв політичне становище литовців як супроти Польщі, так і супроти одинокої тепер чисто православної держави, Московщини. Польонофільство католиків і москвофільство православних мусіло довести до підкопання й упадку литовської державної ідеї і до скріплення обох противників її. Цей розлам сплітався з політичною боротьбою литовського державного централізму з династичним і аристократичним автономізмом. Православний обоз стає по боці останнього, дарма, що провідниками опозиції були католики, як Снитригайло і Глинський. Консервативний характер світогляду і цілей в'язав обі групи. Все таки помилкою було б приписувати аристократичній фронді у Литві релігійний підклад; з більшим правом можна говорити про національно-політичний момент, як про релігійно-культурний у цих політичних рухах. Що національність і релігія в тих часах ще не були синонімами, хоч і спорідненими поняттями, то видно ще й із фактичного і правного становища "руської" - у практиці білоруської мови в литовській державі [в польській Галичині українська урядова мова уступила польській разом із зрівнянням 1434 р.]. Руська мова була в загальнім уживанню й між католиками, щойно перед польською уступала скоро назад від середини XVI в. і вкінці поняття "руської" мови стає навіть вузше, як поняття

"грецької" релігії.

Очевидно, завинив тут багато загальний упадок православної церкви, більший як у тогочасної латинської. До невідрадних обставин, серед яких жила здавна східня церква, прибула нова катастрофа: упадок візантійського цесарства, здобуття Гяргороду турками й підчинення їм патріярха [1453]. Спізнені заходи ратуватися при помочи унії з Римом [флорентійська унія 1429] не могли відвернути лиха й унія не удержалася ні у грецькій церкві, ні в руській. Тут по упадку української держави вдалося заходам Москви скасувати "малоруську" митрополію [див. § 46] і повернути єдність руської церкви з осідком митрополита в Москві [1347]. Східня церква мала тоді 80 провінцій-митрополій і з тих "київська" була своїм простором не менша як останніх 79 разом, не порівнюючи вже з католицькими! Все те показує, які ненормальні обставини тягла за собою єдність т. зв. руської церкви, яка розтягалася на цілість більших і цілу низку менших держав. Як тут було піднімати й удержувати конкуренцію з латинською церквою, що обняла східну з двох боків! В таких обставинах не диво, що самі католицькі володарі Польщі і Литви заходяться коло направи цього невідрадного стану східної церкви в тих державах.

Перший був Казимир В., який зажадав від патріярха повернення галицької митрополії, бо інакше "прийдеться хрестити русинів на латинську віру", і мав повний успіх [1371]. Слідом за Казимиром пішов Ольгерд у Литві. Маючи у своїх руках Київ, змагав до повернення йому характеру столиці руських митрополитів, щоб цим способом визволити литовські землі з-під московського впливу та навпаки приборати під свій вплив Московщину. Він добився, що правда, висвячення нового митрополита, однак той, здобувши згодом призначення і в Москві, перейшов туди жити і звідти робив спробу взяти під свою руку й далекі Галичину. Те саме продовжав і його наступник. Це примусило Витовта подбати про окремого митрополита для литовських земель. Він велів єпископам вибрати його кандидата [прихильника унії Григорія Гамблака, 1415-1420] однак патріярх не хотів ніяким чином згодитися на розділ митрополії. Остаточне відокремлення переведено щойно у зв'язку з загальною унією церков т. зв. флорентійською [1429, митр. Ісидор 1426-1458 і його ученик Григорій 1458-1473], яка не була прийнята Москвою. Наслідком цього Московщина сама подбала про відділення від київсь-

кої [1458] й воно вдержалося і потім, хоч унія не устоялася. З відновленою київською митрополією зіллалася галицька та сим способом українські і білоруські землі утворили одну церковну провінцію, підчинену безпосередньо царгородському патріярхові, однак з автономією при виборі митрополитів.

Щодо латинської церкви, то Гим стояв якийсь час на становищі, що на місце православних єпископів мають прийти католицькі, цебто на становищі одноцільности в церковній організації [по думці латеранського собору 1215], однак супроти дійсності почато побіч православних владик настановляти латинських. В 1375. році скасовано дотеперішню юрисдикцію єпископів та на Україні появляються окремі латинські катедри з архієпископством у Галичі [від 1412.р. у Львові] на чолі, для польських частин, у Вильні - для литовських. Ця подвійна церковна організація на Україні мала - як зазначено вище - важкі наслідки для національно-політичного і культурного розвитку українського народу, розбивши людинність України на дві ворожі частини, з яких одна виробилася на національну, друга на антинаціональну; при цьому остання була державна й упривілейована. Релігійна боротьба, яка вийшла з цього розбиття і потрясала Україною довгі століття, принесла чимало лиха політичного і культурного, однак не слід добачувати в ній самі тільки негативні боки. Українське громадянство замкнуло було добу своєї державности, не встигнувши сконсолідувати національно-політично і культурно, у великій часті - як було вже зазначувано - ізза недостаті глибокого релігійно-церковного виховання і зв'язаної з ним тісно політично-громадської культури; тому то й по страті власної держави виявило воно стільки безсильности й безрадности серед великих політичних переворотів, які доконувалися під кінець середніх віків. Та заставлена вести, при тогочасній виключності, боротьбу за релігійні цінности, доходила цим шляхом до національного самопізнання й навчилася розуміти значення політичного забезпечення краю й народу.

Все те виявилось щойно пізніше, однак у цій добі були зроблені понатки в цьому напрямі. Уже в часі першого напору Польщі на українські землі [1340] зроблена була умова межі представниками обох сторін про непорушність обрядів, прав і звичаїв. Це торкалося тільки Галичини і мало тільки одно забезпечення: присягу польського короля [див. § 50], від якої зараз по-

тим дав йому папа диспензу [1341]. І хоч Казимир не виявляв охоти справді ламати перші свої обітниці, то таки не прийшло до повторення гарантійного акту. Так само не знаємо нічого про якісь умови і гарантії з часів угорської ленности Галичини [1370-1387] і Єдвиги, анектуючи її до Польщі, видала тільки генеральне потвердження всіх набутих прав і привілеїв, без зазначення релігійної рівноправности.

Так само у Литві при завоюванні українських земель не видавано жадних забезпечень, певно тому, що чимало завойовників було православних. Та після охрещення Литви в католицизмі запанувала й тут у принципі звичайна тоді релігійно-громадська виключність [прим. городельський акт унії 1413] і щотільки окремі привілеї Ягайла [1453] і Сигмонта Кейстутовича [1484] промовляють шлях рівноправности у громадських правах. По кількох хитаннях [1522, 1529] був виданий загальний привілей у напрямі рівноправности православних [1563] і знесені противні тому постанови городельського акту.

В міру, як українські землі при литовсько-польській унії переходили від Литви під Польщу, одержували вони правне забезпечення релігійної волі [грамота про рівноправність русинів при нагоді анексії Поділля, Олеська, Ратна й інш. 1432.р.; гарантія православним Луцької землі 1432; вкінці інкорпораційні привілеї для Волині, Київщини і Брацлавщини 1569]. Все те однак не давало ще фактичної рівноправности; особливо коли різні приманчиві польські і німецькі права стали прив'язуватися до католицької релігії, визнавши східної віри відчули своє упослідження та потребу боротися проти таких обмежень, як ставити церкви в містах, робити обходи, похоронні процесії і т.ін.; проти оподаткування православного духовенства, виключення від деяких вищих урядів; проти обмеження цивільної юрисдикції владик тощо.

Та головний акт релігійної боротьби прийшов пізніше, у зв'язку з розбудженням релігійних пристрастей в цілій Європі та з заходами витворити на Україні посередній релігійно-культурний тип у формі церковної унії і мав рішучий вплив на дальший розвиток національно-політичного життя України.

XV. М О С К О В С Ь К А І Т У Р Е Г Ь К А Е К С -
П А Н С І Я

57. З р і с т м о с к о в щ и н и .

Розвиток литовсько-польської унії з усіма державно-правними та церковно-політичними перемінами був не тільки впливом змагання внутрішніх сил союзної держави, а й стояв теж у залежності від міжнародньої політичної ситуації у східній Європі, зокрема від виступу нових політичних сил, які спинили дальші територіяльні успіхи литовсько-польської імперії [див. § 53]. Сюди належав в першій мірі швидкий [на Сході все розвивається швидко] зріст Московщини. В часі найбільшої експансії Литви — за Витовта [1392-1430] — політичним завданням в князів московських було удержати свою незалежність від литовського імперіялізму, коли майже всі дрібні князівства, що відділяли Московщину від Литви попали у більшу чи меншу підлеглисть в князям литовським.

У самій Москві також, після ряду конфліктів за пограничні волості, був литовський вплив такий сильний, що В а с и л ь І. Дмитрівич [1389-1425] передав своєму тестеві Витовтові опіку над своїм малолітнім сином В а з и л е м ІІ. Темним [1425-1462]. Та зі смертю Витовта вплив цей швидко і безповоротно став падати. Після внутрішньої жорстокої боротьби, в якій і в Москві взяв верх вітчизняний принцип наслідства над родовим, удержав і зміцнив цей князь одноцільність Московщини, одначе піддав її під дуже сильний культурний вплив татарський. У зв'язку з цим стояла й неприхильність Василя до царгородських заходів коло злуки церков і до гарячого прихильника унії митрополита Ісидора, що довело до відокремлення московської церкви від литовсько-руської [1458, див. § 56]. На цьому князі замикається перша доба московського князівства, характеристична чергуванням литовських і татарських впливів. Синові його І в а н о в і ІІІ. [1462-1505] судилося не тільки зробити свою державу формально і дійсно незалежною, а ще й добути їй широкий вплив наверх та підняти успішну конкуренцію з литовсько-польською перевагою.

Централістична і католицька політика Литви була цьому талановитому, безоглядному і цинічному володареві дуже на руку і він

повористувався незвичайно зручно всіми хибами і помилками своєї західньої сусідки, щоб підняти енергійний натиск на її землі. В р. 1470 останній раз узяв верх литовський вплив у Новгороді [кн. Михайло Олелькович], одначе Казимир Ягайлович не піддержав новгородських патриціїв проти Івана, який при допомозі демагогії й воєнної сили звалив цей вплив [1472] та скоро потім анексував безсильну республіку [1478]. Цим способом потроївся простір Московщини і дав їй перевагу над Польщею-Литвою. За Новгородом пішла Твер [1485], князь та маса дрібних князів на литовсько-московській пограниччю, досі васалів Литви [див. § 53].

Вже в новгородській акції послугувався Іван безсоромно гаслом оборони східньої церкви та це більше придалося йому воно у боротьбі на литовські землі, коли він явно виступив як оборонець не тільки тамонального "благочестя" проти дійсних і видуманих утисків, а й як політична голова всієї східньої церкви. До витворення цієї ідеології, яка з того часу лягла в основу московської політики, причинилося подружжя Івана III. з Софією Палеологівною, братамицею останнього візантійського імператора [1472]. Московський князь почав тепер уважати себе перемником східньо-римського цісарства з його політичними і церковними традиціями ["Москва - третій Рим"]. В дусі цього імперіялізму перестав Іван платити дань татарам [1480], а по смерті Казимира Ягайловича [1492] відважився піднести явно свої претензії до всіх земель колишньої варяго-руської держави і зазначити це вже в титулі "государь всея Руси" [1493]. Литва була приневолена зректися всіх прав до тих князівств, що проміняли литовську зверхність на московську [1494], а щоб охоронитися від дальшої експансії Москви, в. князь Олександр одружився з Оленою Іванівною, одначе це дало тестеві тільки добру нагоду вмішуватися у внутрішні справи Литви і розвести широку агітацію проти "гнобителів благочестивої віри". Зражені централістичною політикою литовського правительства при упослідженню східньої церкви в користь католицької, почали литовські васальні князівства морав більше схилитися до Москви.

В р. 1500 почався новий масовий перехід верхівських князів з-під Литви до Москви; за ними пішли й чернігівські, так, що все сточище Десни і Сейму по Остер і Гомель над Сожею, а навіть верхів'я Псла, Ворскли й Дняця опинилися в руках Івана. Війна, що з цього приводу вибухла між обома державами, закінчилася пере-

мир'ям [1503], на підставі якого Іван задержав усі здобутки, а рік опісля здобув згоду зятя на свій титул "государя всея Руси". Наслідникові Івана III. В а с и л е в і. III. [1505-1533] довелося тільки довершити заокруглення здобутків. З приводу повстання князя Михайла Глинського [див. § 56] відновилася війна ще два рази [1507-1508 і 1512-1522], в якій москалі взяли Смоленськ [1514]. Це передтим знищив Василь псковську автономію [1510], поклав далі кінець рязанській самостійності [1517] та повиганяв удільних князів сіверських, які перейшли були від Литви [1523]. "Перемир'я" 1522 р. закріпило ці зміни і цим способом литовсько-московська границя йшла від джерел р. Великої так, що при Литві остала тільки Русь по Вітебск, Оршу і Мстиславль та Україна по Батурик, Конотоп і Ромни. Такий стан перетривав тут ціле століття. З черги московське "царство" [1547] вдарило на схід і південь на татарські посілости.

58. У п а д о к З о л о т о ї О р д и і п о ч а т о к к р и м с ь к о ї .

Основа на 1242 р. Татарська держава між Уралом і Дунаєм [див. § 42] не довго удержала свою політичну одноцілість. По смерті хана У с о е к а [1212-1240], за якого татари стали магомеданами, хилиться Золота Орда до упадку. В чотирьох татарських племенах, з яких складалася вона, проявилася дуже рано змагання до ослаблення загально-державної зв'язи й до самостійності. Начальники цих малих орд [беї, еміри] стараються захопити найвищу владу безпосередньо або посередньо підпираючи на ханство своїх кандидатів. З цього вив'язалася безконечна низка завзятих боротьб за верховну владу, яка - подібно в княжій київській - через те ставала щораз більше ілюзорична, в порівнянні до влади емірів. Гей стан дав Литві можливість посунути свої границі на південь до самого Чорного моря [див. § 5].

Не вважаючи на ці страти прийшло за Ягайла до зближення меж татарами і Литвою - з огляду на спільні інтереси супроти Москви. Та Ягайло не піддержав союзника М а м а я в боротьбі з Дмитрієм московським і цим причинився до першого погрому татарів москвинами на К у л и к о в і м п о л і над Доном [1380].

направленого одначе скоро суперником і наслідником Мамає Тохтамишем [1382]. У боротьбі проти великого Тимур-ленка [Тамерлана] найшов скинення з ханства Тохтамиш поміч Витовта, який підняв в його інтересі похід на Задніпрянщину та над Ворсклою потерпів велику поразку [1399]. Це спинило дальшу експансію Литви на українських степах, хоча Витовт і потім брав живу участь у внутрішніх справах Золотої Орди, піддержуючи різних претендентів до центральної влади і цим допоміг сильно до усамостійнення західньої орди, званої Перекопською або Кримською.

Таврія дісталася під татарську зверхність одночасно з цілою Україною, одначе тільки степові смуги стояли під безпосередньою властю татарів, південні береги держалися ще Візантії. Одночасно почали тут появлятися італійські колонії, з яких найважливіша була генуезька Каффа [1289-1475], на місці давньої грецької Феодосії. Вона стала осередком чорноморської торгівлі, остаючи з одного боку у зв'язку з матірним городом, з другого признаючи зверхність татар і платячи їм дань. Хоч ці осаді терпіли нераз тяжкі наїзди степовиків, бачимо тут на переломі XIV. і XV. вв. розквіт купецького життя. Першим ударом для нього було утворення самостійної кримської держави.

Творцем її був один із намісників західньої орди Хаджі-Герай, родоначальник династії Гераїв [около 1450]. Усамостійнення Криму сталося, очевидно, проти Золотої Орди. Конфлікти з нею виходили в користь українським землям тому, що перекопці спиняли наїзди на них східніх татар і у слід за цим українська колонізація здооувала широкі, досі незалюднені простори на півдні і сході. Томуто між новим ханством і литовсько-польською державою панують зразу приятні відносини. Вони поспувалися одначе за Менглі-Герая [1467-1515] у наслідок того, що Казимир у своїй політиці проти Москви увійшов у союз з підумалою Золотою Ордою і цим довів до страшного своїми наслідками для України союзу Івана III. з кримським ханом [1474]. З литовсько-золотоординського союзу не вийшло нічого: Казимир не піддержав татар у їх поході на Московщину і з того часу вона не признавала вже татарської зверхности над собою [1480].

Під ударами Менглі-Герая Золота Орда скоро потім упала зовсім [1502]. На її місці було тепер три незалежні поміж собою ор-

ди: К а з а н с ь к а , відокремлена ще давніше [1439], А с - т р а х а н с ь к а [1480] та К р и м с ь к а . Становище обох перших не було ніколи сильне і вони вже в середині XVI. в. за царя І в а н а IV. [1533-1584] стають московськими провінціями [назадь 1552, Астрахань 1556]. Інакше Крим. Він не тільки удержався ще довго; від 1480. р. став він страшним нещастям України, завдяки першому "государеві всея Руси" з одного боку, з другого - новій європейській імперії , Т у р е ч ч и н і .

59. Турки на Чорному морю [1475].

В тому майже самому часі, як литовці почали здобувати українські землі [див. § 51], зробили малоазійські т у р к и - о с м а н и перші здобутки в Європі [Галіполі 1354, Адріанополь 1361]; литовсько-польська унія зв'язалася [див. § 52] майже одночасно з битвою на Косовім полі [1389], яка була гробом самостійности Сербії; Витовтова катастрофа над Ворсклою зійшлася близько з погромом хрестоносців під Никоподем [1296]; віднова литовсько-польського союзу Казимиром Ягайловичем [див. § 54] була залежна від битви під Верною [1444]; утворення кримської держави [див. § 58] припадає на здобуття Царгорода [1453]. Та хто володів Візантією, той мав у руках і Чорне море. Томуто вже рік опісля з'явилася турецька флота перед Каффою й увійшла в контакт із кримським ханом Хаджі-Гераєм. Докінчивши завойовання Малої-Азії [Трапезунт 1466] та придунайських країв [Сербія 1459, Боснія 1463] турки з'явилися знов на північній березі Чорного моря. Бмішавшись в повстання татар проти Менглі-Герая і Каффи, здобув Магомет II. [1451-1481] цю італійську осаду і так знищив, що вона більше не піднялася [1475]. Кримський хан був при цім узятий в неволю, одначе по кількох літах привернений у Крим в характері т у р е ц ь к о г о в а с а л а . Для забезпечення нового здобутку взяли турки Каффу й кілька інших міст під безпосередню владу Царгороду.

Цей факт має величезне значення в історії України. Завдяки йому кримці не поділили долі казанців та астраханців; турецька зверхність продовжила ім вік на цілих три сотні літ! За Перекопом збив собі гніздо страшний вампир України, який найшов сильну підпору, щоправда перехідну, у Московщині, тривку у найстрашнішій

тоді світовій державі, турецькій. Велич нещастя, яке спало на Україну після союзу московсько-кримсько-турецького можна уявити собі з реєстру походів кримських татар на українські землі під кінець XV. і на початку XVI. вв.

Так зараз в часі конфлікту Золотої Орди з Москвою [1480] напав Менглі-Герей на Поділля; два роки опісля наслав "государ всея Руси" кримців на "матір городів руських" [1482] і в нагороду одержав від кримського приятеля золоту чашу і дискос з Софійського собору. Це було справжнє повторення Батиявого находу на Київ. За пару років почалися систематичні походи на Поділля [1485-1487]; потім знов у Київщину разом із золотоординцями [1488-1489]; на Волинь і Холмщину [1490]. В останнім десятиліттю XV. в. нема майже одного року без наїздів кримців на українські землі (прим. 1496 на Волинь під Рівне, 1497 під Кременець і т. ін. В часі литовсько-московської війни помагав Менглі-Герей своєму союзникові цілою низкою наїздів на всі українські землі від Карпат по Наров і Десну та добив литовського союзника, Золоту Орду [1502].

І так рік за роком давала Україна дань кримським розбишакам кров'ю і майном, а надусе незліченим полонем. Утворення великої турецької держави викликало чималий зріст запотребування невольників для державних і приватних цілей; першим доставцем цього товару став кримський хан, а головним джерелом - Україна. Сам Менглі-Герей доставив на турецькі ринки сотки тисяч полону найдобрішого людського матеріялу! Усі страти в людях, які потерпіла Україна протягом одного покоління після 1480. р., були такі, що ними можна б було сколонізувати величезні простори лу-гів та степів. Тимчасом пропали не тільки ті колонізаційні здобутки, що сталися після відвоювання Поділля і Наддніпрянщини, а й землі зі старою осілою людністю в Галичині і на Волині перемі-нилися в пустарі. Культурна праця віків пішла марно!

Очевидно, що в таких обставинах не було мови про удержання тих границь, які поклав був Ольгерд і Битовт. Разом із людністю пересунулася державна межа далеко на північ та весь Низ став неподільним добром татарви. Польсько-литовське правительство було безсильне супроти того. Казимир Ягайлович виявив повну безрад-ність і безвладність; його пляни війни з турками оберталися тіль-ки в межах уяви, так само, як акція проти Московщини. Щойно його

сини, Ян Ольбрахт польський й Олександр литовський, взялись виконати те, що задумав батько. За порадою звісного італійського гуманіста К а л і м а х а , який зрозумів вагу східної політики, вибрався перший із них на Молдавію, якої господар С т е ф а н VI. |1457-1504| виломався з-під впливу Польщі і почав накладати з турками та витягати руки по галицьке Покуття |повстання Мухи 1490, "князь руський" Андрій Барул 1491|.

Вороль хотів відкинути за Дунай турків, що взяли вже Килію і Білгород |Акерман 1484| й утворити з земель між Карпатами і Дністром окрему союзну державу під наймолодшим братом Ігнмонтом та цим способом збудувати над Чорним морем охоронний вал проти турків і татар. Ідея величя, одначе виконання її скінчилося в самих починах повною невдачею. Ольбрахтова армія потерпіла в буковинських лісах страшний погром |1497|. У відплату за це молдавський господар разом із турками зробив великий похід на Галичину. Наїзники дійшли до самих західніх меж цього краю, поруйнувавши його страшно й забравши величезний полон |1498|. Мир із Молдавією |1499| увільнив її господаря цілком з-під залежності від Польщі; її місце зайняла Туреччина. Три роки пізніше наїхав Стефан знов на Покуття й анексував його по Галич |1502|. Польща відобрала, щоправда, цей край назад |1505|, одначе все те відстрашило на довший час поляків від нових замислів проти турків. Коли й акція Олександра проти Москви |див. § 57| скінчилася невдатно, стало для польсько-литовського правительства політичною максимом - не зачіпати ворогів. Жертвою цієї пасивності падали не польські і не литовські простори, але українські.

60. У к р а ї н а н а п о р о з і н о в и х в і к і в .

Збираючи в одне політичний розвиток України після укладку її державності |1340| бачимо, що більшість українських земель увійшла наперед у склад Литви без якихсь державно-правних застережень, тільки у формі воєнної анексії. Тільки в цій частині, яка дісталася під Польщу і в яких національно-політична свідомість стояла найвище, був перехід під чужу владу опертий на у м о в и , п о л і т и ч н о - п р а в н о г о х а р а к т е р у , які мали стояти на сторожі національної індивідуальності країни. І в міру того, як поодинокі землі переходили від Литви до Польщі, ця практика повторювалася. Коли фєвдальна система в литовсько-польській державі наслідком централіс-

тичної політики упала та разом із цим можливість усамостійнення й відокремлення княжих волостей на Україні, юридичні гарантії стали основою береження оділичених і витворювання нових форм національного життя. З огляду на католицький характер обох державних центрів, Польщі й Литви, та з огляду на недостачу давньої організації латинської церкви на Україні, прийшло до релігійного розбиття української людности, серед якої витворився згодом погляд про національне значення східньої церкви — погляд, який із одного боку затамував асиміляцію нових елементів і довів до винародовлення вищих верств, з другого чимало до розбудження приспаної національної самосвідомості і дав перші хоч примітивні форми політичним змаганням України в ліберальнім напрямі [рівноправність релігій]. Поступневий перехід майже всіх українських земель під Польщу [1569] мав попри неворисні наслідки, деякі корисні: злучення майже всіх залюднених просторів в одну цілість і політичне відокремлення від Білої Русі, яка передтим розтягала свій вплив на українські землі, при повній майже відсутності московських впливів [особливо після розділу церков 1458] сприяло дуже національно-культурній кристалізації української народности, під впливом західньо-європейської культури. Спільна державно-політична приналежність усіх українських земель була теж причиною, що залюднювання здобутих опісля "диких піль" припадало в участі майже самій тільки українській людности. Не корисні натомість наслідки були: національно-культурна і релігійна окремішність Польщі вела до упослідження і гнету української культури [мови і письма] та першви до неминучого винародовлювання вищих верств і до соціального розбиття української людности. Велика віддаль державного осередка від українських земель, при слабості центральної влади, була причиною недостаточної оборони від степового розбишництва, яке тепер стало дошкульніше ніж колинебудь передтим, знищило столітній колонізаційний дорібок та зруйнувало господарсько майже всю Україну. У слід за цим пішов вплив чужих елементів на обезлюднювані місця. Гим способом мусіла Україна вести тяжку боротьбу на два фронти: західній і південний.

В таких умовах зустрічала Україна нові віки, які зазначилися цілою низкою важних політичних перемін у середній і східній Європі.

Найважливіші такі: упадок Царгороду, утворення кримського царства, поява турків на південнім боці Чорного моря, упадок Золотої Орди, величезний зріст Московщини й початок її агресивності супроти тих "руських" земель, що належали до Литви; політичне ослаблення цієї останньої, як супроти Московщини, так супроти Польщі; втрати українських земель у користь Польщі і чорноморських степів у користь Кримської Орди. Далекосяглі наслідки мало й довершення одної з головних цілей литовсько-польської унії: перемога над Прусією й відвоювання балтійських берегів Литвою [1411, 1422] і Польщею [1466] спинили остаточно розвиток обох німецьких Орденів, розірвали зв'язок між обома і відтяли прибалтійські німецькі колонії від Німеччини, створивши цим способом для Польщі ґрунт під політичну перевагу над Балтійським морем. Одночасно через цю політику була відтягнена увага від сходу і полудня. Польська шляхта, добившись відкриття Висли, віддалася всецільно господарським інтересам, задля яких посідання українських земель набирало особливої вартости.

Займанщина на сході, закріпощення селян і спокій від турків та татар стає від того часу головною програмою політики Польщі на Україні, яка довела до фактичного розділу України на польську і турецько-татарську. Об'єднання її і здобуття чорноморських берегів стає в таких обставинах життєвою необхідністю української людности. В інстинктовнім відчужанні цієї потреби лежало джерело козацької ідеї.

